

บทที่ ๓

การสร้างอารมณ์สะท้อนใจในบทสื่อสาร

บทสื่อสารเป็นองค์ประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างอารมณ์สะท้อนใจ เพราะทำให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์และความรู้สึกของตัวละครได้ดียิ่งขึ้น ผู้อ่านจึงชื่นชอบบทพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา ความดีเด่นของบทสื่อสารได้รับการยกย่องและกล่าวถึงเสมอ ดังที่ศุภร บุนนาค กล่าวไว้ว่า

"อันที่จริงแล้วเรื่องอิเหนาของรัชกาลที่ ๒ อันเป็นกลอนละครเรื่องเอก เพราะพริ้งเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติของละครครบทุกประการคือ กลอนและคำไพเราะให้ทำรำงาม ตัดตอนได้ดี จัดฉากได้สวย และวางลักษณะตัวละครพร้อมคำพูดได้สมเหตุสมผลเป็นจริงเป็นจังรับกันตลอดเรื่อง"(๒๕๓๙ :๖๕๐.)

ดวงมน จิตรจำนงค์ เชี่ยวถึงความไพเราะของบทสื่อสารในพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาไว้ว่า

"บทสนทนา ข้อความในสาส์น และคำรำพึงของตัวละครในอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ และเสภาขุนช้างขุนแผนหลายตอนเป็นที่จับใจผู้เสพเรื่อยมา และมักเห็นได้ว่าเป็นผลของความเหมาะสมเจาะของเสียงและความหมายของคำ มากกว่ามุ่งแต่ความประสานของเสียง"(๒๕๔๐ :๑๔๓.)

ในบทนี้มุ่งศึกษาบทสื่อสารในความหมายต่อไปนี้คือ บทสื่อสารหมายถึงถ้อยคำที่ตัวละครใช้แสดงความในใจของตน ซึ่งปรากฏออกมาในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ราชสาร บทสนทนาของตัวละคร และบทคิดคำนึงของตัวละคร โดยเน้นการพิจารณาในหัวข้อต่อไปนี้

๑.การใช้ถ้อยคำ เป็นถ้อยคำที่เรียบง่าย ชัดเจน นอกจากจะมีความหมายตามรูปคำแล้ว จะต้องมีความหมายเป็นนัย เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกบางประการเพิ่มขึ้น

๒.การใช้ภาพพจน์ คือการใช้ความเปรียบเพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพและเข้าใจความคิดความรู้สึกของตัวละครได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

บทสื่อสารแสดงอารมณ์ต่างๆของตัวละครดังนี้คือ รัก โกรธ โศก สุข ฯลฯ ในวิทยานิพนธ์
บทนี้ผู้วิจัยเลือกศึกษาบทสื่อสารของตัวละครที่แสดงอารมณ์รัก โกรธ และโศก ซึ่งเป็นไปอย่าง
เด่นชัด และเลือกพิจารณาเฉพาะบทสื่อสารของตัวละครสำคัญเท่านั้น

๑ บทสื่อสารของตัวละครที่แสดงอารมณ์รัก รสวรรณคดีที่เด่นที่สุดในเรื่องได้แก่ความรัก
โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรักของหนุ่มสาว ผู้อ่านรับรู้อารมณ์รักของตัวละครจากกลวิธีทาง
วรรณศิลป์สองประการ ได้แก่การใช้ถ้อยคำและการใช้ภาพพจน์

ราชสารรักของอิเหนา สารรักของอิเหนาเป็นถ้อยคำเล่าโลมอ่อนหวาน เพื่อให้หญิง
ที่หมายปองใจอ่อนยอมเป็นของอิเหนา ถ้อยคำของอิเหนารำพันถึงความทุกข์ใจซึ่งยังไม่ได้สมรัก
เช่นเมื่ออิเหนาต้องจากจินตะหราบลับเมือง อิเหนาส่งสารจารึกบนกลีบดอกปะหนันให้จินตะหรา
ทั้งแว่วอนและเรียกร้องให้จินตะหราเห็นใจ เพราะจำต้องจากจินตะหราจึงยังไม่สมรัก อิเหนา
ขอแลกเปลี่ยนผ้าคลุมตัวและชานสลาจากนางเพื่อเป็นที่ระลึกถึงกัน ของใช้ส่วนตัวนี้จะเป็น
ความใกล้ชิดผูกพันระหว่างอิเหนากับจินตะหรา และอิเหนาตั้งใจว่าจะกลับมาหานาง

“ในลักษณะอักษรเสนาหา	ของพี่อาจารย์กลีบประหม่น
มาแจ้งความทราวม้วยวิไลวรรณ	ด้วยผูกพันพิศวาสไม่คลาดคลาย
แต่ทุกข์ตรอมจนผอมผิดร้าง	เจ้าไม่เห็นบ้างหรือโหมฉาย
ถึงจะม้วยชีวันอันตราย	ก็ไม่หมายว่าจะคืนพารา
นี่เนื้อชะรอยกรรมได้ทำไว้	จะจำไกลพุ่มพวงดวงยิหวา
มิรู้ที่จะแข่งขัดพระบัญชา	จะขอลาโหมยงอยู่จงดี
ข้าโบะจะขอเปลี่ยนสไบนาง	ไปชมพลางต่างพักตร์ยานี้
กับทั้งชานสลาจปรานี	เหมือนช่วยชูชีวิของพี่ไว้
ถึงกลับไปก็ไม่อยู่ข้า	จะคืนมาชมชิดพิสมัย
จงเป็นมิตรไมตรีต่อฉันไป	ดังได้ตุนาหงันกันมา ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๙๐.)

การใช้ถ้อยคำ อิเหนาใช้ถ้อยคำเรียกจินตะหรดังต่อไปนี้ "ทราวม้วยวิไลวรรณ", "โหมฉาย",

"พุ่มพวงดวงยิหวา", "โถมยง", และ "ยาหยี" ถ้อยคำเหล่านี้ใช้เรียกหญิงอันเป็นที่รัก เป็นความหมายว่ายกย่องให้เกียรติให้เป็นที่รักยิ่งของตน อิเหนาแทนตัวเองว่า "พี่ยา" และ "พี่" เป็นการเพิ่มความรู้สึกสนิทสนม ไม่ให้ห่างเหินกันเกินไปนัก อิเหนาเป็นเจ้าชายสูงศักดิ์ เป็นกษัตริย์วงศ์เทวา จินตะหราเป็นเพียงธิดาระตูต่ำศักดิ์เท่านั้น การที่อิเหนาให้ความสนิทสนมกับนางจึงเป็นการให้เกียรติและยกย่องนาง ด้วยถ้อยคำที่ให้ความรู้สึกอ่อนหวาน และยกย่องให้เป็นที่รัก

การใช้ถ้อยคำ "ด้วยผูกพันพิศवासไม่คลาดคลาย" แสดงถึงความมั่นคงในรักที่อิเหนามีต่อจินตะหรา เพราะหมายความว่าอิเหนาจะใฝ่ใจรักใคร่นางอยู่เสมอ ความรู้สึกนี้จะคงที่ตลอดไป ไม่อาจบรรเทาหลงได้เลย อิเหนาจึงไม่อาจคลายความรักที่มีต่อนางได้

การที่อิเหนาขอเปลี่ยนช่าโบะของตนกับสไบและชานสลาของจินตะหรา แสดงถึงความใกล้ชิดผูกพันซึ่งกันและกัน ของทั้งสามสิ่งนี้แสดงความใกล้ชิดกัน เพราะเป็นของที่อยู่ใกล้ตัวที่สุด มีกลิ่นกายของกันและกันติดอยู่ด้วย ส่วนชานสลาเป็นหมากที่อิเหนาจะขอจินตะหรา ซึ่งแสดงว่าอิเหนาต้องการสิ่งของที่ใกล้ตัวจินตะหราที่สุด การขอแลกเปลี่ยนสิ่งของนี้ก็เพื่อเป็นที่ระลึกถึงกัน เพื่อให้ใกล้ชิดผูกพันกันยิ่งขึ้นเป็นของแทนกายกันและกันนั่นเอง การที่จินตะหรายินยอมมอบของแทนกายนี้จึงเป็นการแสดงให้เห็นว่านางมีใจรักตอบ คำว่า "ปราณี" ในที่นี้จึงหมายถึงการมีไมตรีต่ออิเหนา

การใช้ภาพพจน์คือการใช้โวหารอุปมาเพื่อแสดงความรักที่ยิ่งใหญ่ที่มีต่อจินตะหรา ทำให้ซาบซึ้งประทับใจและรู้สึกเป็นจริงเป็นจังไปกับภาพพจน์นั้น ช่าโบะและชานสลาของนางจะ "ช่วยชูชีวิตของพี่ไว้" ความเกินจริงนั้นยังเกิดจากคำกลอนต่อไปนี้ "แต่ทุกซัตรอมจนผอมผิดร้าง เจ้าไม่เห็นใจบ้างหรือโถมฉาย" และ "ถึงจะม้วยชีวันอันตราย ก็ไม่หมายว่าจะคืนพารา" โวหารอุปมาเหล่านี้ใช้เพื่อแสดงว่า เพียงจินตะหรมีใจรักตอบอิเหนาก็จะทำให้อิเหนามีชีวิตอยู่ได้ แม้กายห่างกันแต่สิ่งของแทนตัวนางจะช่วยประคองชีวิตอิเหนา อิเหนาทุกซัโคตรอมใจ ไม่กินไม่นอน เป็นเหตุให้รูปร่างซูบผอม แม้ต้องตายก็ยินดี ขอเพียงนางมีไมตรีตอบ จินตะหราจึงเป็นผู้กำหนดชีวิตของอิเหนา จินตะหราจึงเป็นที่รักยิ่งและสำคัญที่สุดสำหรับอิเหนาในขณะนี้

การใช้ภาพพจน์อุปมาโวหารต่อไปนี้ น่าจะทำให้จินตะหราพอใจที่สุดเพราะยกย่องให้เกียรติว่านางเป็นวงศ์เทวาเช่นกัน นั่นคือ "จงเป็นมิตรไมตรีแต่นี้ไป ดังได้ตุนาหงันกันมา" เพื่อแสดงว่า

ทั้งรักและผูกพันกับนางดังได้เป็นคู่ครองของกันและกันมาก่อน แม้จะไม่มีพระราชพิธีรับรอง และไม่มีใครยกย่องให้เกียรตินาง แต่อิเหนาจะรักและยกย่องจินตะหราเพียงคนเดียว

ผลที่ได้จากราชสารฉบับนี้คือ ผู้อ่านรับรู้ความในใจของอิเหนาที่มีต่อจินตะหรา ไม่ว่าจะเป็ ความทุกข์โศกตรอมใจที่ยังไม่ได้นาง และความอาลัยรักในตัวนางเพราะต้องพรากจากกัน ผู้อ่าน จะได้เห็นความรักของผู้ที่ยังไม่สมรักแต่ต้องพรากจากกัน ถ้อยคำเล่าโลมอ่อนหวานของอิเหนา จึงแสดงความรักความเสน่หาในตัวจินตะหรา และแสดงให้เห็นว่าอิเหนายกย่องให้เกียรตินาง ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งในรักนั้น เข้าใจและเห็นใจอิเหนาที่ต้องพรากจากจินตะหรา

ส่วนในการต่อมาอิเหนามีราชสารส่งให้นางสะการะหนึ่งหรัต ราชสารนั้นต่างจากที่ส่งให้ จินตะหรา เพราะขณะนี้อิเหนาปลอมเป็นเพียงโจรป่าต่ำศักดิ์ ในฐานะของตนซึ่งต่างจากนาง สะการะหนึ่งหรัตอย่างมากมาย การแสดงความรักจึงต่างกัน เพราะอิเหนาต้องแสร้งทำเป็นรู้สึก น้อยเนื้อต่ำใจด้วย

ทำวาทหลังจัดให้มีการแห่สะพานและให้ปันหยีกับอุณากรรณประกวดกัน อุณากรรณ มีศักดิ์เป็นน้องนางสะการะหนึ่งหรัต จึงมีโอกาสชนะปันหยี ปันหยีคิดหลงใจนางจึงมีราชสาร ถึงนาง แสร้งแสดงความวิตกกังวลไร้ที่พึ่งพา และว่ากล่าวเหน็บแนมนาง

“ในสารนั้นว่านิจจาเฮ้ย	โจนเลยจะสมคิดพิสมัย
ถึงมาตรมั่นชีวิตันจะบรรลัย	แต่ขอให้เสร็จสมอารมณ์รัก
แค้นใจไม่เกิดในสุริยวงศ์	ให้เหมือนองค์อุณากรรณมีศักดิ์
จะได้เป็นคนโปรดนางนงลักษณ์	นี่น้อยหน้านักเป็นชาวไพร
แสนวิตกที่จะต้องเดินสนาม	จะตระการงามหน้ามาแต่ไหน
จะแข่งเคียงอุณากรรณฉันใด	เขาเป็นน้องอรไทพระธิดา
สารพัดงามครบเครื่องตบแต่ง	จะจัดแจงมาแต่ในนั้นหนักหนา
อันปันหยีนี้เป็นชาวอรัญญา	ทั้งไร้ที่พึ่งพาก็จำจน
ชาววังจะนั่งสรวลสำรวลเย้ย	อกเอยยังคิดยั้งสับสน
เห็นสุดธุระร้อนจะผ่อนปรน	นฤมลจงทราบคดีเอย ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๗๖๐.)

การใช้ถ้อยคำ ถ้อยคำที่ใช้มีนัยแสดงความด้อยค่าของอิเหนา ด้วยการแสดงความแตกต่างระหว่างตนกับนางสะการะหนึ่งหรัต และยังเหน็บแนมด้วยความน้อยใจในวาสนาของตน ถ้อยคำที่อิเหนาใช้เรียกนางคือ "นางนางลักษณ์", "นฤมล" และ "พระธิดา" นอกจากนี้จะใช้เรียกหญิงที่รักแล้ว การที่อิเหนาเรียกนางว่า "พระธิดา" และแทนตัวเองว่าเป็น "ชาวไพร่" และ "ชาวอริญวา" ยังแสดงว่าตนต่ำต้อย บันหียีแสดงความน้อยใจและแค้นใจที่ไม่ได้เกิดในวงศ์ษัตริย์ ไม่เช่นนั้น คงได้เป็น "คนโปรด" ของนางเช่นเดียวกับอุณากรรณ คำเหน็บแนมของบันหียีที่ยกให้อุณากรรณ เป็น "คนโปรดนางนางลักษณ์" จึงเจือด้วยความริษยาและน้อยใจในวาสนาของตน ขณะเดียวกัน ก็เป็นการลองใจว่าตนจะได้เป็น "คนโปรด" ของนางด้วยหรือไม่

เห็นได้ว่าอิเหนาต้องพยายามแสดงว่าตนต่ำศักดิ์น่าสงสาร เพื่อเรียกร้องขอความเห็นใจจากนางสะการะหนึ่งหรัตผู้สูงศักดิ์ โดยแสดงความน้อยใจในวาสนาของตนที่ไม่ได้เกิดในวงศ์ษัตริย์ และต้องมารักหญิงที่สูงศักดิ์ ความรู้สึกต่ำต้อยและน้อยใจจึงปรากฏอย่างเด่นชัดในราชสารฉบับนี้ การยอมเอาชีวิตของตนเข้าแลกเพื่อให้ได้สมรักแสดงถึงความตั้งใจจริงของชาวป่าคนหนึ่ง ที่หมายปองพระราชธิดาวงศ์เทวา การแสดงความรักของอิเหนาในครั้งนี้ต่างจากเมื่อครั้งรักจินตะหราอย่างเด่นชัด

ถ้อยคำที่ใช้จึงมีนัยแสดงความวิตกกังวลของบันหียี เหน็บแนมอุณากรรณ และเรียกร้องความเห็นใจและลองใจนางสะการะหนึ่งหรัต บันหียีไร้ที่พึ่งพาแล้วจึงต้องส่งสารถึงนาง ซึ่งเป็นเพียงการแสดงความในใจให้นางประจักษ์ ขึ้นอยู่กับนางว่าจะเห็นใจและพอใจบันหียีหรือไม่

การใช้ภาพพจน์ ได้แก่การใช้โวหารอติพจน์เพื่อแสดงความรักที่รุนแรง และลึกซึ้งของอิเหนา แสดงลักษณะของอิเหนาไว้ด้วยว่าอิเหนาเอาชีวิตของตนเข้าแลกเพื่อให้สมรัก เห็นได้จากถ้อยคำที่ว่า "ถึงมาตรแม้ชีวันจะบรรลัย แต่ขอให้เสร็จสมอารมณ์รัก" คือแม้จะต้องตายบันหียีก็ยินยอมขอเพียงได้สมรักกับนางสะการะหนึ่งหรัต นางจึงเป็นผู้กำหนดว่าบันหียีจะมีชีวิตอยู่ได้หรือไม่

อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้น ได้แก่ความรู้สึกเห็นใจในความรักของอิเหนา และความสงสารอิเหนาที่พยายามลดตัวให้ต่ำศักดิ์เพื่อเรียกร้องขอความเห็นใจจากหญิงที่ตนรัก

บทกวีคำเนียงของอิเหนาเมื่อลอบชมโฉมจินตะหราในงานพระเมรุที่เมืองหมันหย่า แสดงความรักที่มีต่อจินตะหาดังนี้

“เมื่อนั้น	ระเด่นมนตรีเกษมสันต์
สมคิดดั่งจิตผูกพัน	จึงเสด็จจรจรลตามมา
พระแสงทำทักซิณไปพลาง	ข้าเลื่องเนตรดูนางจินตะหรา
แสงเพลิงส่องจับกับพักตรา	โสภาเพียงบุหลันลอยโพยม
ดูโหนให้เพลินจำเรญจิต	ยังคิดพิสมัยที่ในโฉม
ครั้นถึงช่องกลางหว่างโคม	ล่ำล่ำจะใคร่โลมนางเทวี ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๖๒.)

การใช้ถ้อยคำ อิเหนาหลงใหลในรูปโฉมของจินตะหราซึ่ง “ดูโหนให้เพลินจำเรญจิต” เพราะพอใจจินตะหรา ดังนั้นนางจึงดงามไปทุกสัดส่วน ยิ่งมองก็ยิ่งเพิ่มความเสน่ห์ในตัวนาง เมื่อมีโอกาสอิเหนาจึง “ล่ำล่ำจะใคร่โลมนางเทวี” เพราะเกิดความรู้สึกอยากได้นางเป็นคู่ จนกระทั่งแทบจะคุมสติอารมณ์ตัวเองไม่ได้ การใช้ถ้อยคำเหล่านี้จึงแสดงอารมณ์รักของอิเหนาได้อย่างดียิ่ง

การใช้ภาพพจน์ เป็นการใชภาพพจน์อุปมาโวหารเพื่อพรรณนาความงามผุดผ่องของไบนางว่า “โสภาเพียงบุหลันลอยโพยม” ขณะนี้เป็นเวลากลางคืนจึงมีแสงจากโคมสาดทอที่หน้านาง การมองของอิเหนาเป็นการลอบมองไม่ให้นางรู้สึกตัว ดังนั้นท่าทีของนางจึงดูนุ่มละมุน แสงจากโคมจึงทำให้ไบนางนั้นละมุนละไมยิ่งขึ้น ความงามนั้นเปรียบดังพระจันทร์ลอยอยู่กลางฟ้า การใช้ภาพพจน์ตอนนี้จึงเป็นการพรรณนาความงามของจินตะหรา ซึ่งทำให้อิเหนารักใคร่และหลงใหลนางยิ่งนัก

ผู้อ่านเข้าใจความคิดของอิเหนาเมื่ออยู่ในอารมณ์รักได้เป็นอย่างดี อิเหนาหลงใหลในความงามของจินตะหรา และต้องการนางเป็นคู่ ความรู้สึกนี้เองที่ทำให้อิเหนาทุ่มเททุกสิ่งทุกอย่างเพื่อให้ได้ครองรักกับนาง

จินตะหราเป็นหญิงคนแรกที่อิเหนารัก ความรักนั้นทำให้อิเหนากล้าละเมิดจารีต และสละทุกสิ่งมาอยู่กับนาง เมื่อระตูหมันหย่าและประโหมสุหรืเป็นใจให้อิเหนา อิเหนาจึงเข้าหา

จินตะหราได้อย่างง่ายดาย บทโลมจินตะหราเป็นไปอย่างไพเราะนุ่มนวล และแสดงความจริงใจของอิเหนาที่มีต่อนาง ดังนี้

<p>“แสนเอยแสนเจลียว รักเจ้าเท่าดวงชีวา เสียแรงพี่พยายามด้วยความยาก มิได้คิดแก่ชีวิตจะวายชนม์ พี่ตั้งใจสุจริตจิตจง แม้มีสมดังจิตที่คิดไว้ ถึงศรีปัทมราจะกริ้วโกรธ จะอยู่ชมสมสู่ด้วยเทวี ข้อซึ่งต่ำช้าบรรดาศักดิ์ อันนางบุษบาอย่าใจ ถึงตัวของเจ้าก็เป็นน้อง เขารู้ยี่สิบทุกโลกา ว่าพลางพระทางจุมพิต ถึงจะหยิกจะข่วนก็ทำเนา</p>	<p>ช่างเลี้ยงเลี้ยงแหลมหลักหนักหนา เมื่อไม่เชื่อวาทกัจจาม สู้ลำบากบุกป่าพนาสนธ์ หวังจะได้นฤมลมายาใจ ว่าจะเลี้ยงโหมยงให้เป็นใหญ่ อันนางอื่นพี่ไม่ไยดี ลงโทษก็จะรับใส่เกศี อันดาหารานีพี่ไม่ไป น้องรักอย่าว่าหากควรไม่ ก็ได้เป็นน้องของพี่ยา ทั้งสองจะกระไรกันหนักหนา ใครจะอาจเชื่อมว่านิทาเรา อิงแอบแนบสนิทโหมยง แต่นงเยาว์อย่าสลัดตัดไม้ตรี ฯ”</p>
--	--

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๑๘๑-๑๘๒.)

การใช้ถ้อยคำ เกิดจากการใช้ถ้อยคำที่ไพเราะน่าฟัง อิเหนาแทนตัวเองว่า “พี่” เพื่อให้รู้สึกใกล้ชิดสนิทสนม และเน้นว่าจินตะหราเป็นน้อง เป็นเชื้อวงศ์เดียวกับอิเหนาและบุษบา เพื่อให้เห็นว่ามีศักดิ์เท่าเทียมกัน เป็นการยกย่องให้เกียรตินาง

ถ้อยคำที่ไพเราะที่สุดได้แก่

<p>“เสียแรงพี่พยายามด้วยความยาก มิได้คิดแก่ชีวิตจะวายชนม์ พี่ตั้งใจสุจริตจิตจง แม้มีสมดังจิตที่คิดไว้</p>	<p>สู้ลำบากบุกป่าพนาสนธ์ หวังจะได้นฤมลมายาใจ ว่าจะเลี้ยงโหมยงให้เป็นใหญ่ อันนางอื่นพี่ไม่ไยดี”</p>
---	--

คำกลอนตอนนี้แสดงความรักความจริงใจที่มีให้จินตะหรา การปลอมเป็นโจรป่าและยอมสละทุกสิ่งเพื่อนาง เป็นการกระทำที่ "มิได้คิดแก่ชีวิตจะวายชนม์" เพื่อให้ได้นางมาบำรุง หัวใจ ทำให้ชื่นใจ การยกย่องโดยใช้ถ้อยคำว่า "มายาใจ" จึงเป็นความรักที่สูงส่ง ไม่ใช่เพื่อสนองความต้องการทางกายเท่านั้น แต่เป็นความรู้สึกซึ่งเกิดที่ใจ จึงยากจะลืมได้ การได้เป็นหญิงที่สามารถบำรุงหัวใจจอมกษัตริย์ได้ จึงเป็นการยกย่องให้เกียรติจินตะหราที่สุด อิเหนายังเน้นด้วยว่า "พี่ตั้งใจสุจริตจัดจางว่าจะเลี้ยงโคมยงให้เป็นใหญ่" แม้ต่อไปอิเหนาจะมีหญิงอื่นทุกคนจะเป็นรองจินตะหารารวมทั้งบุษบาด้วย เพราะอิเหนาตั้งใจแล้วว่าจะให้จินตะหราเป็นยอดหญิง เป็นการพูดที่มีเหตุผลน่าเชื่อถือ หากอิเหนาพูดว่าจะมีนางเพียงคนเดียวยอมเป็นไปไม่ได้ อิเหนาจึงเน้นไปที่การให้ความสำคัญและยกย่องจินตะหราให้เป็นหนึ่ง โดยมีเหตุผลแสดงความจริงใจที่ไม่มีใครปฏิเสธได้คือ การละทิ้งทุกสิ่งและยอมลำบากกลับมาหานาง นอกจากนี้อิเหนายังได้แสดงความตั้งใจว่าจะไม่สนใจใครอีกหากไม่สมหวังในตัวนาง เพราะอิเหนาย่อมรู้ว่าจินตะหราซึ้ง อิเหนาจึงต้องแสดงให้เห็นว่าไม่สนใจหญิงใดเท่านั้น

นอกจากจะแสดงความรักแล้ว อิเหนายังได้ปลอบใจนางในข้อที่นางหวาดวิตก นั่นคือการที่นางต่ำศักดิ์ "ซ้อซึ่งต่ำซ้ำบรรดาศักดิ์ น้องรักอย่าว่าหาควรไม่" ซึ่งเป็นความจริง อิเหนาจึงแก้ข้อกังขานั้น อิเหนามีเหตุผลที่ยกมาอ้างนั่นคือบุษบาและจินตะหราต่างเป็นน้องอิเหนา เพราะต่างมีพระอัยยิกาคนเดียวกันจึงยอมเกี่ยวพันกัน หากบุษบาสูงศักดิ์ จินตะหาราก็ยอมสูงศักดิ์เช่นเดียวกัน ดังนั้น "ทั้งสองจะกระไรกันหนักหนา" จินตะหราจึงไม่ได้ต่ำศักดิ์ คำปลอบโยนนี้จึงน่าจะทำให้นางพอใจ

คำกลอนบทสุดท้ายแสดงความตั้งใจจริงของอิเหนาว่ายอมทำทุกอย่างเพื่อให้ได้สมหวังในตัวนาง นั่นคือ

“ว่าพลางพระทางจุมพิต
ถึงจะหยิกจะช่วนก็ทำเนา

อิงแอบแนบสนิทโคมเฉลา
แต่นงเยาว์อย่าสลัดตัดไมตรี”

แม้จินตะหราจะทำให้ต้องเจ็บปวดเพียงใด อิเหนาก็ทนได้ขอเพียงจินตะหารามีไมตรีตอบรับอิเหนา ความเจ็บปวดทางกายจึงไม่ใช่สิ่งสำคัญสำหรับอิเหนา การใช้ถ้อยคำตอนนี้จึงเป็นการขอความเห็นใจจากจินตะหรา เพื่อให้นางปรานีต่ออิเหนา

การใช้ภาพพจน์ ความไพเราะน่าฟังของบทสนทนาตอนนี้ เกิดจากการใช้ภาพพจน์ อุปมาโวหารว่า "รักเจ้าเท่าดวงชีวา" เปรียบว่าอิเหนารักจินตะหราเท่ากับชีวิตของตน แสดงให้เห็นว่านางสำคัญที่สุด การใช้โวหารอติพจน์ว่า "เขารู้ยี่สิบทุกโลกา ใครจะอาจเอื้อมว่า นินทาเรา" เป็นการเน้นว่าทุกคนรู้ว่าจินตะหราและบุษบาต่างก็เป็นน้องของอิเหนาดังนั้นจึงไม่มีใครกล้านินทาจินตะหรา การเปรียบโดยใช้ถ้อยคำว่า "ทุกโลกา" แสดงความเกินจริงของถ้อยคำ เพราะมนุษย์ทุกคนในโลกนี้ไม่รู้เรื่องของอิเหนา บุษบา และจินตะหรา อิเหนาเปรียบโดยเน้นว่าเป็นทุกโลก คือทุกที่มีมนุษย์ ซึ่งไม่เป็นความจริง การใช้โวหารอติพจน์จึงเป็นการเน้นให้จินตะหราเชื่อใจ และซาบซึ้งใจในความรักของอิเหนาเท่านั้น

ผู้อ่านเข้าใจความรู้สึกของอิเหนาอย่างแจ่มชัด ภาพที่ปรากฏจึงได้แก่ความรักความจริงใจ ที่อิเหนามีต่อจินตะหรา ถ้อยคำที่ใช้เรียบง่าย ไพเราะ น่าฟัง ความอ่อนหวานในคำพูดของอิเหนาที่เห็นได้ชัดคือ การแสดงความรักและยกย่องให้เกียรติจินตะหรา แม้นางจะเป็นเพียงธิดาของระตูต่ำศักดิ์ แต่นางจะเป็นยอดดวงใจของอิเหนา มีความสำคัญเท่าชีวิตของอิเหนา ซึ่งแสดงให้เห็นว่านางสำคัญที่สุด สำคัญยิ่งกว่าบุษบา ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งประทับใจ ในความรักของอิเหนา

เมื่อพบบุษบาซึ่งงามกว่าจินตะหรา อิเหนาเกิดความรักอีกครั้ง แต่อิเหนาทำความผิดที่หึงตุนาหงันนาง ดังนั้นนอกจากจะต้องแสดงความรักที่มีต่อนางแล้ว อิเหนายังต้องแก้ตัวเรื่องที่ทำผิดต่อนางด้วย บทโลมนางตอนนี้เกิดเมื่ออิเหนาลักบุษบาเอาไว้ที่ถ้ำทอง บุษบาไม่ยอมอิเหนา เพราะไม่อยากขายหน้าว่าไปรักสามีหญิงอื่น และยังคงเจ็บอายที่อิเหนาทิ้งตุนาหงัน อิเหนาแก้ตัวว่า

"ดวงเอยดวงสมร	ล้นลมคมก่อนว่าขาน
พี่มิให้แก้วตายพาพาล	ได้ความอัประมาณเหมือนวาทา
อันนางจินตราวาตี	ไซ้พี่จะมุ่งมาดปรารภนา
หากเขาก่อนก่อนหย่อนมา	ใจพี่พาลากังวยไป
พี่ลอบโลมเล่นแต่เช่นชู้	มิได้เลี้ยงเป็นคู่พิสมัย
อันตัวพี่กับเจ้าก็เข้าใจ	ตุนาหงันกันไว้แต่เยาว์มา

ถึงจะมีเมียก่อนสักนับร้อย ก็เป็นน้อยแก่ยอดเสนาหา
ตามจารีตสุริยวงศ์เทวา โดยได้สัญญาว่ากัน ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๕๑๕-๕๑๖.)

การใช้ถ้อยคำ บทสนทนาตอนนี้เป็นข้อแก้ตัวที่ชาญฉลาดของอิเหนา ขณะนี้จินตะหรา เป็นอุปสรรคที่ทำให้บุษบาไม่ยอมอิเหนา ความผิดนี้ปฏิเสธไม่ได้ อิเหนาจึงยอมรับผิด ถ้อยคำของอิเหนาชัดเจน ตรงไปตรงมา และว่าผู้ที่ผิดยิ่งกว่าคือจินตะหรา อิเหนาว่าจินตหรา นั้น “ใช่ที่ จะมุ่งมาดปรารถนา” แสดงว่าอิเหนาไม่ได้ต้องการนาง แต่ที่ผูกพันกันเพราะ “หากเขาก่อนก่อน หย่อนมา” จินตะหราจึงเป็นผู้เริ่มความสัมพันธ์ก่อน ผลคือ “ใจที่พาลากังวายเป็น” คำกลอนเพียงบาทเดียวสามารถอธิบายเรื่องราวระหว่างอิเหนาและจินตะหราได้แจ่มชัด การยอมรับผิดในลักษณะนี้ เป็นการลดโทษให้ตนเอง แม้ว่าจะทำให้จินตะหราเสื่อมเสียมากเพียงใดก็ตาม ถ้อยคำตอนนี้เป็น การแสดงทัศนคติของผู้ชายในเรื่องความรักอย่างเด่นชัด หากหญิงแสดงท่าทีพอใจชายแม้เพียงเล็กน้อย ชายจะคิดว่าหญิงพอใจตน ดังนั้นจินตะหราจึงเป็นฝ่ายเริ่มความสัมพันธ์ก่อน อิเหนาเป็นเพียงผู้สนองความต้องการของนางเท่านั้น ความผิดของอิเหนา จึงไม่น่าจะรุนแรงนัก เพราะเป็นความผิดที่เผลอใจ ไม่ใช่เพราะเป็นฝ่ายต้องการนาง

อิเหนาแสดงความในใจของตนอย่างชัดเจนว่า “พี่ลอบโลมเล่นแต่เช่นชู้ มิได้เลี้ยงเป็นคู่พิสมัย” อิเหนาไม่คิดยกย่องเชิดชูจินตะหรา คำที่ใช้ล้วนแสดงความไม่จริงใจที่มีต่อจินตะหรา ได้แก่ “ลอบ” คือทำอย่างปิดบัง ไม่เปิดเผย “เล่น” แสดงว่าไม่คิดจริงจังด้วย เพื่อความสนุกสนานเท่านั้น “ชู้” ทำให้เห็นว่าไม่ต้องการยกย่อง และ “มิได้เลี้ยงเป็นคู่พิสมัย” อิเหนาไม่ได้ยกย่องให้เกียรติจินตะหราเลย ถ้อยคำของอิเหนามีเหตุมีผล เพราะอิเหนาไม่ได้ปรารถนาจินตะหรา ความผูกพันที่เกิดขึ้นจึงไม่ได้เกิดจากความรัก เป็นเพียงความต้องการทางกายเท่านั้น

การใช้ภาพพจน์ ได้แก่การใช้โวหารอุปมาเพื่อเน้นความสำคัญของบุษบา “ถึงจะมีเมียบ่อก่อนสักนับร้อย ก็เป็นน้อยแก่ยอดเสนาหา” บุษบาจึงสำคัญที่สุด เพราะไม่เพียงแค่อิเหนาคนเดียวเท่านั้น แม้อิเหนาจะมีหญิงอื่นสักร้อยคน ทุกคนจะเป็นรองบุษบา การใช้สำนวน “สักนับร้อย” จึงแสดงความเกินจริง การมาก่อนหรือมาหลังจึงไม่ใช่สิ่งสำคัญสำหรับอิเหนา ทั้งนี้เพราะบุษบาเป็นคู่ตุนาหงันและเป็นวงศ์เทวาเช่นกัน บุษบาจึงเป็นประไพสุหรืของอิเหนาได้เพียงคนเดียว ในเรื่องเจ้าเมืองมีมเหสีได้ ๕ องค์ ตำแหน่งมเหสีนี้เป็นตำแหน่งที่มีการรองรับ

ดังนั้นเจ้าเมืองจะมีหญิงสักร้อยคนก็ได้ แต่หญิงเหล่านี้จะไม่มีใครรับรอง ตามจารีตวงศ์เทวา หญิงต้องผ่านการหมั้นซึ่งเรียกว่าตุนาหงัน และเข้าพิธีอภิเษกจึงจะเป็นประโหมสุหรี่ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สำคัญที่สุดได้ โดยมีข้อแม้ที่สำคัญยิ่งว่าหญิงนั้นต้องร่วมวงศ์เทวากับกันเท่านั้น บุชบาจึงเป็นประโหมสุหรี่ของอิเหนาได้เพียงผู้เดียว เป็นหญิงที่อิเหนายกย่องให้เกียรติที่สุด ที่สำคัญคือเป็นหญิงที่อิเหนารักที่สุดด้วย

บุชบาไม่เชื่อว่าอิเหนารักจริง และต่อว่าอิเหนาที่มีสารบอกเลิกตุนาหงัน ทำให้นางอับอาย และต้องเป็นคู่ของจรกา แล้วยังทำให้นางเสื่อมเสียชื่อเสียงเพราะลักนางมา การทำเช่นนี้จึงไม่ใช่ความรัก นางยังได้ชี้ความผิดของอิเหนาที่ไปหลงรักผูกพันจินตะหรา อิเหนาแก้ตัวและไต่โลมนาง ดังนี้

<p>“ดวงเอยดวงยิวา สู้หาญหักเพราะรักเทวี แม้นแหะทรวงดวงจิตที่ออกได้ อันโทษแต่หลังนั้นผิดจริง เจ้าก็ไม่เมตตาปราณี เดิมที่ได้ออกวาจาไว้ ที่นี้สุดสิ้นวาสนา จะได้เห็นหน้ากันแต่วันนี้ เจ้าอย่ากินแค้นแคลงจิต มิให้เสียคำมั่นสัญญา</p>	<p>ไซ้จะซังฉันทามารศรี ยากที่จะหนีบอย่างมาอ้างอิง จะประจักษ์แจ้งใจเจ้าทุกสิ่ง ที่ก็วิงวอนขออรไท อันชีวิตที่จะคงอย่าสงสัย แม้นมิได้ไม่อยู่ไยดี ชะรอยกรรมเวรของพี่ ค่อยอยู่จงดีจะชอลา ว่าจะคิดคืนหลังยังหมั้นหย่า จะสู้ตายในป่าพนาลี ฯ”</p>
--	--

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๕๑๖-๕๑๗.)

การใช้ถ้อยคำ ถ้อยคำของอิเหนาไพเราะนุ่มนวล แสดงความรักที่มีต่อบุชบาว่ามีมากมายยิ่งนัก ถ้อยคำที่ “สู้หาญหักเพราะรักเทวี ยากที่จะหนีบอย่างมาอ้างอิง” แสดงให้เห็นว่าอิเหนาสันคำพูดที่จะอธิบายว่ารักบุชบาเพียงใด การลักนางมาแม้จะเป็นการกระทำที่ถูกอาจ แต่แสดงได้เป็นอย่างดีว่าอิเหนารักนางที่สุด ความรักนี้มากมายและยิ่งใหญ่ยิ่งนัก เห็นได้ว่าอิเหนาพูดได้ไพเราะน่าฟัง อิเหนายังแสดงให้เห็นบุชบามั่นใจว่าจะไม่กลับไปหาจินตะหราอีก “เจ้าอย่ากินแค้นแคลงจิต ว่าจะคิดคืนหลังยังหมั้นหย่า” คำว่า “กินแค้นแคลงจิต” หมายถึง

ความสงสัย ความไม่แน่ใจ และไม่อาจจะวางใจได้ ซึ่งแสดงความรู้สึกของบุษบาในเรื่อง จินตะหรา อิเหนาพูดได้ตรงใจบุษบาที่สุด เห็นได้ว่าอิเหนาเป็นคนฉลาดพูดเพื่อให้ เกิดประโยชน์ ให้ตนเองที่สุด ถ้อยคำของอิเหนาจึงแสดงความรักของอิเหนาที่มีต่อบุษบาได้ดียิ่ง

การใช้ภาพพจน์ บทโลมนางตอนนี้มีความดีเด่นที่สุดในการใช้โวหารอติพจน์ นั่นคือ

“สัญญาหักเพราะรักเทวี   ยากที่จะหนีบอย่างมาอ้างอิง
 แม้นแหะทรวงดวงจิตพี่ออกได้   จะประจักษ์แจ้งใจเจ้าทุกสิ่ง”

การใช้โวหารอติพจน์คือการเปรียบเทียบให้เกินความจริง เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความซาบซึ้ง เห็นด้วยกับคำพูดนั้น ขณะนี้อิเหนาต้องการยืนยันว่ารักบุษบาจริง และเกินกว่าหญิงใด จึง ขอให้ฝ่าใจอิเหนาได้ จะได้ไม่ต้องอธิบายอีกต่อไป ความรู้สึกในใจอิเหนาคือรักบุษบาที่สุด หากได้เห็นใจจริงๆ ของอิเหนาแล้ว บุษบาก็จะรู้ได้เอง การเปรียบเกินจริงนี้ ไม่ใช่สิ่งที่ จะทำได้จริงๆ เพราะแม้จะฝ่าใจอิเหนาได้ บุษบาก็คงไม่รู้ ไม่มีอะไรจะแสดงให้รู้ได้ การพูดเช่นนี้ เพื่อให้บุษบาค่อยตาม และเกิดความซาบซึ้งในความรักของอิเหนาเท่านั้น

เมื่อบุษบายังไม่เห็นใจอิเหนา อิเหนาจึงแกล้งพูดขอความปรานีจากบุษบา โดยบอกว่า คงจะไม่ได้พบกันอีกแล้ว ทั้งนี้เพราะ “ทีนี้สุดสิ้นวาสนา ชะรอยกรรมเวรของพี่” ซึ่งพูด เพื่อให้ดูน่าสงสาร บุษบาจะได้ใจอ่อน ความตั้งใจจริงของอิเหนาคือ อิเหนาจะออกเดินป่า ขอกซอนไปเรื่อยๆ เพราะสิ้นหวังในตัวบุษบาแล้ว การทำที่ว่าจะทิ้งนางไว้กลางป่าลำพัง เป็นการ พลิกสถานการณ์ในขณะนั้น อิเหนาได้เปลี่ยนความคาดหวังของบุษบา เพราะขณะนี้อิเหนา กำลังเกี้ยวนาง แสดงความรักความต้องการในตัวนาง แล้วอิเหนาก็หยุดเล่าโลมนางและ ขอทิ้งนางไว้ลำพัง ทั้งนี้ก็เพื่อให้บุษบาเกิดความหวั่นไหวเพราะหวาดกลัวอันตราย และอิเหนา จะเป็นผู้เดียวที่สามารถคุ้มครองนางได้ เมื่ออิเหนาย้อนกลับมาบุษบาจะได้ใจอ่อนและยอมรับ อิเหนา หากอิเหนายังคงตั้งต้นที่จะพูดจาเล่าโลมนางต่อไป ก็คงยากที่จะทำให้บุษบาใจอ่อนได้ ทั้งหมดนี้อิเหนาคาดการณ์ถูกต้อง เพราะอิเหนารู้ดีว่าบุษบาเป็นคนใจแข็ง ความผิดที่อิเหนา ทำมีถึงสองครั้ง แต่ละครั้งสร้างความอับอายและเจ็บช้ำน้ำใจให้บุษบา ดังนั้นเพียงคำพูด เล่าโลมนางเท่านั้นจึงไม่สามารถลบล้างความผิดของอิเหนาได้ ดังนั้นนอกจากต้องแสดงความรัก ให้นางรับรู้แล้ว อิเหนาจะต้องขอโทษนางด้วย เมื่อคำพูดทำให้บุษบาใจอ่อนไม่ได้ อิเหนา

จึงต้องใช้วิธีอื่นช่วย ด้วยการทำให้ทั้งบุษบาไว้ ทำให้บุษบาหวาดกลัวมาก และจำต้องขอให้อิเหนาช่วยเหลือนาง

บทโลมนางที่อิเหนาใช้โลมบุษบา เป็นไปอย่างนุ่มนวลอ่อนหวาน และแสดงให้เห็นว่าอิเหนาได้สำนึกผิดแล้ว ถ้อยคำที่ใช้โลมบุษบาไม่ได้เป็นเพียงการยกยอให้เห็นว่าบุษบางามที่สุดหรืองามกว่าจินตะหราเท่านั้น เพราะคำพูดเพียงเท่านั้นไม่สามารถลบล้างความผิดของอิเหนาได้ แม้ว่าจะงามเพียงใด อิเหนาก็ได้ตำรอนางมาแล้ว ดังนั้นจึงเลือกที่จะยกยอนางให้เป็นมเหสีเอกของอิเหนา เป็นมเหสีที่อิเหนารักและยกยอให้เกียรติมากที่สุด เพราะ “สมศักดิ์สมตระกูลเสมอกัน” การที่จะปฏิเสธเรื่องจินตหราทำไม่ได้ เพราะใครๆต่างก็รู้เรื่องดี อิเหนาจึงเลือกแก้ตัวด้วยการให้จินตหราเป็นผู้เริ่มความสัมพันธ์นั้นก่อน อิเหนามีความผิดเล็กน้อย อิเหนาเลือกพูดความจริงซึ่งใครๆก็รู้ ดังนั้นหากอิเหนาจะพูดหลอกลวงบ้าง บุษบาก็คิดว่านั่นคือความจริงด้วย ดังเช่น เรื่องจินตหรา แม้อิเหนาจะพูดไม่จริง บุษบาก็ไม่มีโอกาสได้รู้ เมื่อเรื่องที่อิเหนาพูดส่วนใหญ่เป็นความจริง เรื่องของจินตหรา บุษบาก็คงคิดว่าเป็นความจริงเช่นกัน เพราะมีเหตุผลพอที่จะทำให้เชื่อได้

เรื่องที่ทำให้บุษบาเห็นใจอิเหนาที่สุดน่าจะเป็นเรื่องที่อิเหนากลับมาทำความผิดร้ายแรงคือการลักพาบุษบาซึ่งเป็นเรื่องที่อิเหนาเน้นเสมอ เมื่อทำเพราะรักเช่นนี้แล้ว บุษบาจึงควรจะยกโทษให้อิเหนาและยอมเป็นของอิเหนา การรู้ตัวว่าผิดแล้วสำนึกผิด ทั้งยังได้แสดงความรักและให้เกียรตินางที่สุด และยังสร้างความหวังใหนักนางด้วยการทำให้เป็นทั้งนางไว้ ทำให้บุษบาต้องการให้อิเหนาเป็นที่พึ่งของนาง ความพึงพอใจในตัวอิเหนาที่มีอยู่แล้ว ทำให้บุษบาใจอ่อนยอมเป็นของอิเหนา

จุดมุ่งหมายของอิเหนาที่ใช้โลมบุษบาและจินตหราคือ เพื่อให้สมหวังในตัวนาง วิธีใดที่เขาชนะใจนางได้อิเหนาจะทำทุกอย่าง ความจริงใจของอิเหนาจะปรากฏเด่นชัดเมื่ออิเหนาโลมจินตหรา อิเหนายังไม่ได้พบบุษบา จึงคิดว่าจินตหรางามที่สุด เหมาะสมกับอิเหนาที่สุด ทุกถ้อยคำคือความจริงใจของอิเหนา ความรักครั้งแรกรุนแรงจนทำให้อิเหนาละทิ้งทุกสิ่งเพื่อมาครองรักกับจินตหรา ซึ่งเป็นการเอาชีวิตเข้าแลกเพื่อให้ได้สมรัก ความสำคัญของการโลมนางในครั้งนี่คือ แสดงความรักให้จินตหราได้เห็นมากที่สุด ต่างจากเมื่ออิเหนาโลมบุษบา เพราะครั้งนั้นนอกจากการแสดงความรักแล้ว อิเหนายังต้องแสดงว่าตนสำนึกผิดแล้ว ที่สำคัญคือ

ถ้อยคำในการเล่าโลมบุษบาในครั้งนี้ต้องมีพลังมากกว่าครั้งที่รักจินตะหรา ความเสียดายที่เกือบต้องเสียบุษบา ทำให้อิเหนาเสียใจที่สุด อิเหนาจึงต้องทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้บุษบามาเป็นของตน แม้จะต้องว่าร้ายจินตะหรานึงที่อิเหนาเคยรักก็ตาม เห็นได้ว่าอิเหนามีความมุ่งมั่นในความต้องการของตน เมื่อรักใครก็สามารถหาวิธีเอาชนะใจหญิงที่ตนรักจนสำเร็จ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอิเหนาเป็นคนมีเสน่ห์ ทำให้ผู้อ่านประทับใจและชื่นชอบอิเหนา แม้จะมีผู้อ่านบางคนตำหนิว่าอิเหนาประพฤติตัวไม่ดีก็ตาม

ลีลาในการใช้โลมนางทั้งสองเป็นไปอย่างนุ่มนวลอ่อนหวานเช่นเดียวกัน เพราะนางทั้งสองนี้เป็นยอดความรักของอิเหนา ความคิดและเหตุผลที่ใช้ในบทโลมนางทั้งสองยังเน้นที่การเอาชีวิตเข้าแลกเพื่อให้สมรัก ซึ่งแสดงอารมณ์รักที่รุนแรงของอิเหนา ความรู้สึกที่ว่าตนจะต้องสมหวังในรัก ทำให้ถ้อยคำของอิเหนาไพเราะน่าฟัง ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งในความรักของอิเหนา

ต่อไปนี้เป็นบทคิดคำนึงของอิเหนาที่แสดงให้เห็นว่าความรักทำให้เกิดความสุขใจได้แก่ บทชมโฉมนางเมื่ออิเหนาลอบชมบุษบาเล่นธรร ความงามของถ้อยคำ และความเปรียบในตอนนี้ แสดงให้เห็นว่าบุษบาบางามเป็นหนึ่งในจริง ๆ ความงามนั้นทำให้อิเหนา สังคามาระตา และเหล่าพี่เลี้ยงตกตะลึงพูดไม่ออกเลยทีเดียว ความงามของบุษบาเป็นดังนี้

"ดั้นดัดลัดเลี้ยวไปต้นธรร	หวังมิให้เยาวมาลย์สงสัย
เก็บพรรณมาลีลอยลงไป	แล้วแฝงไม้มองดูเทวี
พักตร์น้องละอองนวลปลั่งเปล่ง	ดังดวงจันทร์วันเพ็ญประไพศรี
อรชรอ่อนแอ้นทั้งอินทรีย์	ดั่งกินรีลงทรงคางคาลัย
งามจริงพริ้งพร้อมทั้งสรรพางค์	ไม่ขัดขวางเสียทรงที่ตรงไหน
<u>พิศพลางปฏิพัทธ์กำหนดใน</u>	<u>จะใครไปโอบอุ้มองค์มา</u>
ดูเดินดั่งดำเนินเหมมราช	งามประหลาดเลิศล้ำเสชา
พิศไหนให้เพลินจำเริญตา	พระราชามพลงทางถอนใจ
ทั้งสังคามาระตาก็พิศวง	พระพี่เลี้ยงวงยงหลงไหล
มิได้ว่าขานประการใด	ตั้งแต่ดูไปไม่พริบตา ฯ"

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ,๒๕๑๔:๔๐๐-๔๐๑.)

บุษบาเป็นหญิงสาวที่งามสมบูรณ์อย่างแท้จริง คืองามทั้งรูปโฉมและงามทั้งจิตกิริยา ตอนนั้นบุษบาไม่รู้ว่ามีใครมาแอบดูตนอาบน้ำ กิริยาที่แสดงออกจึงเป็นธรรมชาติ ไม่ได้ตัดให้ดูสวยงาม กิริยาอาการเดินของนางนั้น "ดั่งดำเนินเหมมราช" คือเป็นการเดินของนางพญาหงส์ที่ทั้งสง่างามและอ่อนช้อยนุ่มนวล การเปรียบเช่นนี้แสดงถึงความสูงศักดิ์ของนางด้วย ซึ่งใช้เปรียบกับบุษบาเพียงคนเดียว เพื่อแสดงว่าบุษบาเป็นหญิงที่เพียบพร้อมที่สุด ทั้งรูปโฉมและยศศักดิ์ ความงามของบุษบาที่ "งามประหลาดเลิศล้ำเลขา" จึงสร้างความพิศวงให้ผู้ที่พบบุษบาในขณะนี้ เพราะนางงามยิ่งกว่ารูปวาด งามอย่างไม่อาจหาคำใดมาพรรณนาได้

ความดีเด่นของบทคิดคำนี้ตอนนี เกิดจากการใช้ภาพพจน์อุปมาโวหารเพื่อแสดงความงามเป็นเลิศของบุษบา บุษบาจึงงามทั้งรูปโฉมและจิตกิริยา ซึ่งไม่ได้ปรุงแต่งแต่อย่างใด เป็นความงามโดยธรรมชาติ ซึ่งหากเลือกพรรณนาความงามของนางด้วยถ้อยคำธรรมดา อาจทำให้ผู้อ่านสร้างภาพความงามนั้นได้ไม่เด่นชัด การใช้กลวิธีชมความงามของบุษบา โดยให้ผู้พบบุษบาตกตะลึง เพราะพิศวงในความงามของนาง นับเป็นวิธีชมความงามของบุษบาได้ดีวิธีหนึ่ง อาทิ กิริยาของอิเหนา สังคามาระตา และพระพี่เลี้ยง ที่ตกตะลึงจนกระทั่งต้องหยุดนิ่งอยู่กับที่ เป็นสิ่งยืนยันความงามอันน่าพิศวงของบุษบา เป็นการชมโฉมที่ใช้กับบุษบาเท่านั้น การได้ลอบมองหญิงที่ตนรัก จึงทำให้อิเหนามีความสุข และต้องการนางเป็นคู่ครอง

ต่อไปนี้เป็นบทกล่อมบุษบาที่แสดงอารมณ์รักที่ทำให้ตัวละครมีความสุข การแสดงความรักของอิเหนาที่มีต่อบุษบา ความรักนั้นมีมากจนต้องเอ่ยออกมาเป็นถ้อยคำเพื่อให้บุษบาได้รับรู้ บทกล่อมนางตอนนี้เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย เพราะความไพเราะและงดงามของถ้อยคำ ใจความเป็นดังนี้

"สายสมรนอนเกิดพี่จะกล่อม	เจ้างามจริงพริ้งพร้อมดั่งเลขา
นวลละอองน่องพักตร์โรสุภา	ดั่งจันทร์าทรงกลดนมดมลทิน
งามเนตรดั่งเนตรมฤคมาศ	งามขนงวงวาดดั่งคันศิลปี
อชรช่อนแอนดั่งกินริน	หวังถวิลไม่เว้นวายเจย
พี่ปรารมภ์ตรมตรอมนฤทัย	กลัวเกลือกจะไม่เหมือนหมาย
บวงสรวงเทพเจ้าทุกพรางาย	ให้ชักโฉมฉายมาเชยชิด

เป็นบุพเพนิวาสานอง

จึงได้น้องมาภิรมย์สมสนิท

พลาถกล่อมถนอมนวนลชวนชิต

จนนิทราหลับไปเอย ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๕๓๒-๕๓๓.)

กลอนตอนนี้เป็นบทชมใจและกล่อมบุษบา เพราะอิเหนาเห็นว่า “พัคตร์เจ้าเศร้าสลด
อดบรรทม พี่จะกล่อมเวยกลมให้นิทรา” (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๖๓๒.)
เมื่อได้นางแล้ว อิเหนาไม่ได้ละเลยในตัวบุษบา แต่เอาใจใส่และเอื้ออาทรต่อทุกข์สุขของบุษบา
มาก อิเหนาสังเกตและเป็นห่วงว่าบุษบาจะนอนไม่หลับจึงกล่อมนาง ถ้อยคำที่ใช้เป็นไปอย่างนุ่มนวล
อ่อนหวาน แม้จะได้ตัวนางแล้ว ความรักนั้นก็ไม่ได้ลดน้อยลงเลย มีแต่ความสุขสมหวังที่มากขึ้น

การใช้ถ้อยคำ ความดีเด่นของบทกล่อมนางตอนนี้เกิดจากการเลือกใช้คำแทนตัวเอง
ของอิเหนา และการใช้คำเรียกบุษบา เพื่อแสดงความอ่อนโยนในจิตใจของอิเหนา อิเหนา
แทนตัวเองว่า “พี่” เพื่อแสดงความสนิทสนมที่มีต่อกัน และแสดงว่าอิเหนาจะเป็นผู้ปกป้องและ
คุ้มครองบุษบาด้วย การเรียกบุษบาว่า “เจ้า” นอกจากจะแสดงความรักที่มีต่อกันแล้ว ยังมี
น้ำเสียงแสดงความเอื้ออาทรและแสดงความเอ็นดูบุษบาด้วย การใช้คำเรียกบุษบาว่า “เจ้า” หรือ
“น้อง” แสดงถึงความผูกพันที่มากกว่าความรักของหนุ่มสาว เป็นความรักของผู้ที่ได้ “ร่วมวงศ์
พงศ์พันธุ์” กันด้วย ความรักนี้จึงยอมผูกพันและแนบแน่นกว่าความรักของหนุ่มสาว ส่วนคำ
เรียกนางว่า “โถมฉาย” ถือเป็นคำเรียกนางอันเป็นที่รักตามขนบในวรรณคดีไทยแสดงว่าทั้งรัก
และยกย่องให้เกียรติว่านางนั้นงามมาก ความดีเด่นของบทกล่อมนางตอนนี้จึงอยู่ที่การใช้คำ
ซึ่งแสดงถึงความทะนุถนอมและเอื้ออาทรที่อิเหนามีให้บุษบา

นอกจากการใช้คำแทนตัวเองและการใช้คำเรียกบุษบาแล้ว คำกล่อมที่ว่า “สายสมรนอนเกิด
พี่จะกล่อม” เป็นถ้อยคำที่แสดงความรักที่อิเหนามีให้บุษบา คำว่า “เกิด” เป็นคำประกอบทำยักยอก
แสดงความหมายเป็นเชิงวิงวอนหรือชักจูง ในที่นี้อิเหนาห่วงบุษบา จึงวิงวอนขอให้นางหลับ
แสดงความห่วงใยในตัวนาง คำว่า “ถวิล” หมายถึงคิดและคิดถึง ก็คือ อิเหนาคิดถึงบุษบา
ตลอดเวลา ความที่ว่า “พลาถกล่อมถนอมนวนลชวนชิต” คำว่า “ถนอม” แสดงให้เห็นอาการคอย
ประคับประคองให้ดี คำทั้งสามได้แก่ “เกิด” “ถวิล” และ “ถนอม” มีน้ำเสียงนุ่มนวลอ่อนโยน
แสดงท่าทีปกป้องคุ้มครองของอิเหนา อิเหนาไม่เคยรักและห่วงใยใครเท่าบุษบามาก่อนเลย

อารมณ์ของอิเหนาและบุษบาที่มีร่วมกันในตอนนี้เป็นอารมณ์สุข ซึ่งเกิดจากสมหวังในรัก ผู้อ่านรับรู้ความรู้สึกนั้น

การกล่อมเป็นกิริยาทะนุถนอม แสดงถึงความอ่อนโยน ต้องการเป็นผู้ปกป้อง และยินดีเสียสละเวลาอันเพื่อมากล่อมนางให้หลับสบายและมีความสุข บทกล่อมบุษบาตอนนี้จึงแสดงความรู้สึกนุ่มนวลและอ่อนโยนที่อิเหนามีต่อบุษบาได้อย่างดียิ่ง

การใช้ภาพพจน์ อุปมาโวหารในบทกล่อมนางตอนนี้ใช้เพื่อชมโฉมบุษบา เป็นการชมโฉมนางตามขนบวรรณคดีไทยคือ ชมความงามผุดผ่องของใบหน้านางว่าดั่งพระจันทร์ที่มีรัศมีเรืองรองล้อมรอบ ตางามดั่งดาวดวง คิ้วงามดั่งคันศร และรูปร่างงามดั่งกินรี ความหมายของบทชมโฉมนางตอนนี้คือ ใบหน้าที่งามนั้นต้องผุดผ่องและนวลเนียน ดวงตาที่งดงามต้องทั้งใสและบริสุทธิ์ คิ้วที่งามนั้นต้องทั้งโก่งและเรียว ส่วนรูปร่างที่งามนั้นต้องได้สัดส่วนและกลมกลึง บทชมโฉมนางตอนนี้ใช้เพื่อกล่อมนางจึงถือว่าอยู่ในสถานการณ์ที่น่ายินดี และต่างจากบทชมโฉมนางอื่นๆ ที่ใช้ชมโฉมเมื่อแรกพบกัน ชมเพื่อให้นางรู้และชมเมื่อยังไม่ได้นาง แต่ในครั้งนี้อิเหนาสมหวังในตัวบุษบาแล้ว จึงเป็นความจริงใจของอิเหนา และเป็นคำชมที่แสดงให้เห็นว่าอิเหนารักบุษบามากที่สุด ลึกซึ้งที่สุด แม้จะสมหวังในตัวนางแล้ว แต่ความรักของอิเหนาไม่จืดจางและลดน้อยลงเลย

ความไพเราะของบทกล่อมนางตอนนี้เกิดจากการใช้ภาพพจน์อุปมาโวหารในการชมโฉมนางจากการใช้คำแทนตัวของอิเหนาและการใช้คำเรียกบุษบา ซึ่งแสดงถึงความอ่อนโยนในจิตใจของอิเหนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการเลือกใช้คำที่แสดงให้เห็นความรักอย่างยิ่งที่อิเหนามีให้บุษบา เมื่อองค์ประกอบเหล่านั้นมาอยู่ในสถานการณ์ที่น่ายินดี นั่นคือ ขณะที่อิเหนาสมรักบุษบาแล้ว ความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่านจึงเป็นความซาบซึ้งประทับใจ เพราะเห็นภาพความรักที่ลึกซึ้งและนุ่มนวลอ่อนโยนของอิเหนาที่มีต่อบุษบา

บทสื่อสารของตัวละครที่แสดงอารมณ์รัก มีความดีเด่นในการใช้ถ้อยคำและการใช้ภาพพจน์แสดงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ ได้แก่ความซาบซึ้งในความรักและความเข้าใจเห็นใจตัวละคร สิ่งที่น่าอยู่เสมอก็คือการที่ตัวละครถืออารมณ์ของตนยิ่งใหญ่เหนือสิ่งใด ทำให้แสดงอารมณ์รักที่รุนแรงและลึกซึ้ง ดังเช่นความรู้สึกของอิเหนาซึ่งเอาชีวิต

เข้าแลกเพื่อให้สมหวังในรัก ความรักที่ยิ่งใหญ่ของตัวละครจึงทำให้ผู้อ่านซาบซึ้งประทับใจ และ
เข้าใจเห็นใจตัวละคร

๒ บทสื่อสารที่แสดงอารมณ์โกรธ แสดงความซุนเคืองใจและความไม่พอใจของตัวละคร
อย่างรุนแรง ความโกรธทำให้กล่าววาจาประชดประชัน และตำหนิตัวละคร ตัวละครที่แสดง
อารมณ์โกรธอย่างเด่นชัดและผู้วิจัยนำมาศึกษา ได้แก่ ท้าวดาหา ท้าวกุเรปัน สังคามาระตา
มะเดหวีดาหา บุษบา และจินตะหรา

เมื่อท้าวกุเรปันมีราชสารมาไกลเกลี้ยเรื่องอิเหนาและบุษบา ท้าวดาหารู้ทันทีว่าอิเหนา
ต้องการถอนหมั้นบุษบา เพราะไปหลงใหลผูกพันจินตะหรา ความโกรธของพ่อผู้รู้ว่าลูกสาวของตน
ถูกถอนหมั้นโดยไม่มีความผิด ทำให้ท้าวดาหาเอ่ยปากยกลูกสาวของตนให้ใครก็ได้ที่มาขอ
เพื่อแก้หน้าตนโดยไม่คำนึงถึงผลที่จะตามมา ความโกรธของท้าวดาหาเป็นดังนี้

“เมื่อนั้น	พระองค์ทรงพิภพดาหา
ทราบสารเคืองแค้นแน่นอุรา	จึงตรัสแก้กัลยาทั้งห้าองค์
จะวีรจ้อไปไยเล่า	อันลูกเราเขาไม่มีประสงค์
พระเชษฐารักศักดิ์สุริยวงศ์	จึงทรงอาลัยไกลเกลี้ยมา
ซึ่งจะคอยท่าหลานตามสารศรี	อีกร้อยปีก็ไม่จากเมืองหมั้นหย่า
แต่จะเวียนงดงานการวิวาห์	จะซ้ำร้ายอายหน้ายิ่งนัก
แม้ใครมาขอก็จะให้	ไม่อาลัยที่ระคนปนศักดิ์
ถึงไพร่ประดาษชาติทรลักษณ์	จะแต่งให้งามพัศตร์พงศ์พันธุ์
ยิ่งคิดยิ่งแค้นแสนทวี	พระภูมิกลุ่มกัลดัดอัน
เสด็จจากแท่นแก้วแพรวพรรณ	จรจรลเข้าในที่ไสยา ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๒๑๔.)

การใช้ถ้อยคำ ถ้อยคำของท้าวดาหาตอนนี้เป็นที่ประทับใจผู้อ่านมาช้านาน เพราะแสดง
ความโกรธของท้าวดาหาได้อย่างดียิ่ง เริ่มจาก “ทราบสารเคืองแค้นแน่นอุรา” ความรู้สึกของ
ท้าวดาหาเกิดขึ้นเป็นขั้นตอน คือเมื่อรู้ว่าก็ไม่พอใจ รู้สึกโกรธ และโกรธมากเจ็บใจอยู่ไม่รู้หาย
ซึ่งเป็นความแค้นใจ ความรู้สึกทั้งหมดนี้ทำให้อึดอัดใจ คับแค้นใจ เพราะโกรธยิ่งนักที่ “อันลูกเรา

การใช้ภาพพจน์แบบอติพจน์ยังปรากฏในถ้อยคำประชดประชันของท้าวดาหว่า “แต่จะเวียนงดงานการวิวาห์” อีเหนาเพิ่งถึงตุนาหงันบุษบาเพียงครั้งเดียวเท่านั้น แต่การใช้ถ้อยคำว่า “เวียน” นั้น หมายถึงอาการที่ซ้ำแล้วซ้ำอีก ดังนั้นคำพูดของท้าวดาหาในตอนนี่จึงเป็นการพูดเกินจริงเพื่อให้เห็นว่าอีเหนาต้องบอกตักบุษบาอีกเป็นแน่

กลอนตอนนี่แสดงถึงอารมณ์ของมนุษย์ที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว และไม่อาจควบคุมได้ ผลที่เกิดขึ้นทำให้ผู้อื่นต้องได้รับความเสียหาย ความดีเด่นของกลอนตอนนี่จึงอยู่ที่การสะท้อนอารมณ์โกรธของมนุษย์ได้อย่างดีเยี่ยม ซึ่งเป็นไปอย่างเด่นชัดและกระทบความรู้สึกผู้อ่านเป็นอย่างดี ไม่ว่าจะใครก็ไม่อาจควบคุมความรู้สึกนี้ได้ ไม่ว่าจะเป็นคนธรรมดาสามัญหรือกษัตริย์ที่สูงศักดิ์เช่นท้าวดาหา ผู้อ่านเห็นใจท้าวดาหาเพราะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นสร้างความอับอายให้ฝ่ายบุษบามาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพระองค์เป็นกษัตริย์วงศ์เทวาสองสูง แต่ถูกดูหมิ่นจากหลานชายของพระองค์เอง ความโกรธเคืองนี้ทำให้ขาดสติ แล้วระบายความโกรธด้วยการเอ่ยปากยกลูกสาวให้ใครก็ได้ที่มาขอ แม้ภายหลังจะรู้สึกเสียใจกับการกระทำของตนมากเพียงใด แต่แก้ไขไม่ได้ เพราะคืนคำไม่ได้ ผู้ที่น่าสงสารที่สุดคือบุษบา เพราะเป็นผู้ที่ต้องรับผลจากการกระทำนี้มากที่สุด ผู้อ่านสงสารบุษบาและตำหนิอีเหนา เพราะอีเหนาทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน และเห็นใจเข้าใจท้าวดาหา

อารมณ์โกรธของท้าวกูเรป็น ปรากฏในราชสารของท้าวกูเรป็น ราชสารส่วนนี้เป็นที่จับใจผู้อ่านมาช้านาน เพราะแสดงอารมณ์โกรธของท้าวกูเรป็นได้อย่างดีเยี่ยม ขณะนี้ท้าวกูเรป็นโกรธอีเหนามากเพราะอีเหนาลงโทษจินตะหรา และกล่าวตำหนิบุษบาคู่ตุนาหงัน ทำให้ท้าวดาหาโกรธจนละเมียดจาริตของวงศ์เทवादด้วยการยกบุษบาให้ระตุจรรกาผู้ต่ำศักดิ์ กระทั่งเกิดศึกกะหมังกุหนิง ท้าวกูเรป็นมีราชสารเรียกอีเหนาไปช่วยรบ ใจความในราชสารมีดังนี้

“ในลักษณะนั้นว่าปัจจุามิตร	มาตั้งตีดดาหากรุงใหญ่
จงเร่งรีบรืพลสกลไกร	ไปช่วยชิงชัยให้ทันที
ถึงไม่เลี้ยงบุษบาเห็นว่าชั่ว	แต่เขารู้ยู่ว่าตัวนั้นเป็นพี่
อันองค์ท้าวดาหาริบัติ	นั้นมีไซอาหรือว่าไร
มาตรแมนเสียเมืองดาหา	จะพลอยอายชายหน้าหรือหาไม่
ซึ่งเกิดศึกสาเหตุเภทภัย	ก็เพราะใครทำความไ้ว้งามพัคตร์

ครั้งหนึ่งก็ให้เสียวาจา	อายุชวดาหาอาณาจักร
ครั้งนี้เร่งคิดดูจงหนัก	จะซ้ำให้เสียศักดิ์ก็ตามที
แม้หมียกพลโกรไปช่วย	ถึงเราม้วยก็อย่ามาดูผี
อย่าดูทั้งเปลวอัคคี	แต่วันนี้ขาดกันจนบรรลัย ฯ"

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๒๙๙-๓๐๐.)

ความดีเด่นของราชสารฉบับนี้เกิดจากการใช้ถ้อยคำที่มีพลังความหมายเพียงอย่างเดียว เป็นการใช้ถ้อยคำอย่างเจ็บแสบ โดยไม่ใช่คำหยาบคายแต่อย่างใด ราชสารแบ่งเป็นสองส่วน ส่วนแรกเป็นการตั้งคำถามสามข้อให้อิเหนาตอบ ซึ่งเป็นวิธีแสดงความผิดของอิเหนา และ ส่วนที่สองเป็นการยื่นคำขาดให้อิเหนายกทัพไปช่วยรบ

การใช้ถ้อยคำ ถ้อยคำที่ใช้ไม่มีคำใดมีความหมายหยาบคายแต่เป็นการว่าอย่างลึกซึ้ง สร้างความเจ็บปวดให้กับคนฟังเป็นอย่างยิ่ง ท้าวฤเบรนต์ตั้งคำถามให้อิเหนาตอบสามข้อ นั่นคือ หนึ่งท้าวดาหาใช่อาของอิเหนาหรือไม่ สองคือหากเสียเมืองดาหาแล้วกษัตริย์วงศ์เทวาทั้งหมด ต้องขายหน้าไปด้วยใช่หรือไม่ และสามคือสงครามครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะใคร ปัญหาทั้งสามข้อนี้ อิเหนาตอบไม่ได้ เพราะรู้ว่าทั้งหมดเกิดขึ้นเพราะตน เมื่อแก้ปัญหาไม่ได้จึงต้องยกทัพไปช่วยรบ ไม่เช่นนั้นแล้วท้าวฤเบรนต์จะตัดขาด อิเหนาไม่ได้กลัวว่าตนจะไม่มีสิทธิ์ในทรัพย์สินสมบัติของพระราชบิดา เพราะการที่อิเหนาเลือกมาอยู่กับจินตะหรา ย่อมแสดงให้เห็นว่า อิเหนารักนางยิ่งกว่าสิ่งใด แต่การที่อิเหนาไปช่วยรบนั้น เป็นเพราะอิเหนากลัวพระราชบิดาโกรธ จนถึงกับไม่ให้ไปเผาผีกันเลยทีเดียว การตัดสินใจของอิเหนาจึงแสดงให้เห็นว่าอิเหนาให้ความสำคัญกับพระราชบิดา พระราชมารดาเหนือสิ่งใด

ราชสารฉบับนี้ยังแสดงความสำคัญของการเป็นญาติวงศ์ของกษัตริย์วงศ์เทวา นั่นคือการที่ ท้าวฤเบรนต์เอ่ยถึงความสัมพันธ์ระหว่างอิเหนากับบุษบาและท้าวดาหา แม้อิเหนาจะไม่ต้องการ บุษบาแต่อิเหนาต้องยกทัพไปช่วยรบ เพราะบุษบาเป็นน้องของอิเหนา และท้าวดาหาก็คืออาของ อิเหนา การเป็นญาติวงศ์จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง อิเหนาจึงต้องไปช่วยรบ

ถ้อยคำที่มีพลังความหมายได้แก่ “ถึงไม่เลี้ยงบุษบาเห็นว่าชั่ว” ข้อความนี้ไม่เป็นความจริงเลย บุษบาไม่มีลักษณะใดที่ “ชั่ว” ตรงกันข้ามนางเป็นหญิงที่มีความ “ดีเลิศ” อยู่ในตัวเอง อิเหนา ด่วนตัดสินใจด้วยความไม่รู้จักจริง ข้อความนี้จึงเป็นการว่ากระทบอิเหนา เหตุที่เกิดขึ้นเป็นเพราะ “ก็เพราะใครทำความไว้งามพักตร์” คำว่า “งามพักตร์” ไม่ได้หมายถึงการทำสิ่งดีงาม แต่ ตรงกันข้าม กลับเป็นการทำให้เกิดความเสื่อมเสีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผู้เป็นกษัตริย์วงศ์เทวา ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดต้องเสื่อมเสียเกียรติยศ เพราะพระราชโอรสของพระองค์ “ทำความไว้งามพักตร์” จึงเป็นการตำหนิอิเหนาอย่างรุนแรง เพราะพระองค์ต้อง “อายชาวดาหาอาณาจักร” เพราะ ต้องเสียคำพูดในเรื่องขอตุนาหั้นบุษบาให้อิเหนา แต่ที่จะต้องเสียหายมากที่สุดก็คือการที่จะต้อง เสื่อมเสียพระเกียรติของกษัตริย์วงศ์เทวา เพราะ “จะซ้ำเสียศักดิ์” หมายถึงจะไม่ได้เป็น กษัตริย์วงศ์เทวาที่สูงส่งอีกต่อไป ความรู้สึกที่เกิดขึ้นจึงไม่ใช่แค่ความอับอายเท่านั้น แต่จะเป็นการ สูญเสียวงศ์เทวาเลยทีเดียว ถ้อยคำในราชสารส่วนนี้จึงมีน้ำเสียงตำหนิและว่าอิเหนาอย่าง เจ็บแสบยิ่งนัก

ราชสารส่วนที่สองได้แก่ใจความบทสุดท้าย แสดงความโกรธของท้าวฤเบรินได้ดียิ่งคือ

“แม้นมียกพลไกรไปช่วย	ถึงเราม้วยก็อย่ามาดูผี
อย่าดูทั้งเปลวอัคคี	แต่วันนี้ขาดกันจนบรลัษ”

เป็นการตัดขาดอิเหนา แม้กระทั่งงานศพซึ่งเป็นงานที่จะได้แสดงความรัก ความเคารพกัน เป็นครั้งสุดท้าย อิเหนาก็ไม่ต้องไปร่วมพิธี พระองค์ห้ามแม้กระทั่งเปลวไฟในงานศพ ของพระองค์เอง อิเหนาจะไม่มีโอกาสได้เห็น เป็นความโกรธที่สุดของมนุษย์คนหนึ่ง ความตอนนี้ จึงเป็นการตัดขาดจากอิเหนา ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระองค์เอง ใจความในราชสารไม่ได้ พร่ำพรรณนาว่าท้าวฤเบรินโกรธอิเหนามากเพียงใด แต่ใช้คำน้อยกินความมากและลึกซึ้ง เพื่อ แสดงว่าท้าวฤเบรินรังเกียจอิเหนายิ่งนัก การห้ามไม่ให้อิเหนาไป “เผาผี” แสดงว่าพระองค์โกรธ อิเหนาอย่างรุนแรง แม้จะมีความผูกพันกันเพียงใดแต่ความโกรธที่มากมายเช่นนี้ก็ทำให้ตัดขาด กันได้ ดังเช่นที่พระองค์ยอมตัดขาดจากพระราชโอรสองค์โตของพระองค์เอง ยิ่งไปกว่านั้นแม้แต่ “เปลวอัคคี” ในงานศพ อิเหนาก็ไม่ต้องมาดู นั่นคือไม่ให้อิเหนาเข้าไปใกล้ในพิธีศพ ซึ่งแสดงว่า รังเกียจที่สุด ผู้อ่านจึงเข้าใจความโกรธของท้าวฤเบรินได้อย่างเด่นชัดยิ่งนัก ศักดิ์ศรี แยมั่นดดา แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับความดีเด่นในการใช้คำน้อยแต่กินความมากในคำกลอนนี้ว่า ใจความ

ในบาทสุดท้ายนี้เองที่ทำให้บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดีที่แต่งได้ดีเข้าขั้นเป็นวรรณคดีชั้นโศกานี้ เพราะใช้ภาษาวรรณศิลป์ได้ดียิ่ง การยกย่องว่าเป็นวรรณคดีชั้นโศกานี้ ก็ือตามหลักทฤษฎีการวิจารณ์วรรณคดีของสันสกฤต เป็นสำคัญ (ศักดิ์ศรี แย้มนัตดา, ๒๕๓๘.)

ผู้อ่านชื่นชอบราชสารตอนนี้ เพราะเป็นการใช้ถ้อยคำดำเนินและว่าอิเหนาอย่างเจ็บแสบ โดยไม่ต้องใช้คำหยาบคายแต่อย่างใด แสดงฝีมือในการแต่งได้เป็นอย่างดี การตั้งคำถามสามข้อให้อิเหนาตอบ เป็นวิธีแสดงให้เห็นว่าอิเหนามีความผิดโดยไม่ต้องด่าว่าตรงๆ แต่ถึงกับทำให้อิเหนายอมจำนน วิธีแสดงความโกรธที่รุนแรงยิ่งของท้าวกุเรปัน ทำให้อิเหนาเกรงกลัวและไม่กล้าบ้ายเบี่ยง แต่ต้องจัดทัพไปช่วยรบทันที ผู้อ่านรับรู้ความโกรธของท้าวกุเรปัน แล้วเกิดความเข้าใจและเห็นใจพระองค์

ท้าวกุเรปันมีราชสารถึงระตูหมันหยายอีกฉบับหนึ่ง เพื่อดำเนินระตูหมันหยาย และเพื่อไม่ให้ขัดขวางอิเหนา ราชสารถึงระตูหมันหยายมีใจความดังนี้

“ในลักษณอักษรสารา	ว่าระตูหมันหยายเป็นผู้ใหญ่
มีราชธิดายาใจ	แก่งให้แต่งตัวไว้ยั่วชาย
จนลูกเราร้างคู่ตุนาหงัน	ไปหลงรักผูกพันมั่นหมาย
จะให้ชิงผัวเขาเอาเด็ดตาย	ช่างไม่อายุไพร่ฟ้าประชาชน
บัดนี้ศึกประชิดติดดาหา	กิจจาสื่อแจ้งทุกแห่งหน
เสียนงานการวิวาห์จลาจล	ต่างคนต่างซ้องหมองใจ
การสงครามครั้งนี้มิไปช่วย	ยังเห็นชอบด้วยหรือไฉน
จะตัดวงศ์ตัดญาติให้ขาดไป	ก็ตามแต่น้ำใจจะเห็นดี ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๓๐๑.)

ราชสารฉบับนี้เป็นการด่าว่าระตูหมันหยายอย่างเจ็บแสบ โดยไม่ต้องใช้คำหยาบคายแต่อย่างใด ท้าวกุเรปันใช้ถ้อยคำรุนแรงดำเนินและตัดพ้อต่อว่าระตูหมันหยาย ซึ่งรู้เห็นเป็นใจให้อิเหนาและจินตะหราพระราชนิดาได้ครองรักกัน จนกระทั่งอิเหนาตัดขาดจากบุษบา คู่ตุนาหงัน ซึ่งท้าวกุเรปันเป็นผู้จัดการให้ตามจารีตประเพณี นอกจากนี้ท้าวกุเรปันยังได้ยื่นคำขาดให้ระตู

หมันหยาสนับสนุนให้อิเหนาไปช่วยรบ หากไม่แล้วท้าวกุเรปันจะตัดขาดกับระตูหมันหยา ซึ่งทำให้ระตูหมันหยาดกใจและวิตกกังวลยิ่ง ความดีเด่นของราชสารฉบับนี้ยังคงเกิดจากการใช้ถ้อยคำที่มีพลังความหมายเพียงอย่างเดียว

การใช้ถ้อยคำ เป็นถ้อยคำวาระตูหมันหยาซึ่งมีน้ำเสียงตำหนิรุนแรงที่สุด เริ่มจาก"แกล้งให้แต่งตัวไว้ยั่วชาย" เป็นการโทษระตูหมันหยาที่ไม่หวงลูกสาว ตั้งใจให้จินตะหราช้วยวนอิเหนา โดยใช้คำว่า"แกล้ง"แสดงว่าตั้งใจจริง และยังประณามระตูหมันหย่าว่า"จะให้ซึ่งผิวเขาเอาเด็ดตายช่างไม่อายไพร่ฟ้าประชาชน" เพราะจินตะหราช่างอิเหนาจากบุษบา ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่น่าละอายยิ่งนัก ท้าวกุเรปันโทษว่าเหตุเกิดจากฝ่ายหมันหยา จึงประณามระตูหมันหยาโดยไม่คำนึงถึงสิ่งใด

ท้าวกุเรปันชี้ความผิดของระตูหมันหย่าที่ละข้อ ซึ่งระตูหมันหยาไม่อาจแก้ตัวได้เพราะเป็นความจริง ได้แก่ระตูหมันหยาไม่หวงลูกสาวจึงเป็นใจให้อิเหนาเข้าหาจินตะหราช อิเหนาจึงร้างคู่ตุนาหงันพระราชพิธีอภิเษกจึงไม่มี และเกิดศึกกะหมังกุนิงชิงตัวบุษบา ทำให้เมืองกุเรปัน ดาหา ชุณเคืองใจกัน ท้าวกุเรปันต่อว่าและตำหนิระตูหมันหยา ความจริงทั้งหมดนี้ทำให้ระตูหมันหย่าอดอันตันใจ เพราะแก้ตัวไม่ได้เลย

คำกลอนบทสุดท้ายให้ระตูหมันหยาเลือกว่าจะช่วยสนับสนุนให้อิเหนายกทัพไปหรือไม่"จะตัดวงศ์ตัดญาติให้ขาดไป ก็ตามแต่น้ำใจจะเห็นดี" ระตูหมันหยาเป็นผู้น้อย ไม่มีสิทธิ์ตัดขาดกับกษัตริย์วงศ์เทวา การให้ระตูหมันหยาเลือก แท้จริงแล้วเป็นการยื่นคำขาดของท้าวกุเรปัน

ผู้อ่านรับรู้ความโกรธของท้าวกุเรปัน ซึ่งเป็นเพราะระตูหมันหยาสนับสนุนอิเหนาและจินตะหราชให้ครองรักกัน ทำให้เกิดสงคราม พระองค์จึงมีราชสารต่อว่าและตำหนิระตูหมันหย่าอย่างรุนแรงด้วยถ้อยคำที่คมคาย ผู้อ่านรับรู้ความโกรธนั้น และนี่ก็ตำหนิระตูหมันหยา อิเหนา และจินตะหราช

ราชสารของท้าวกุเรปันทั้งสองฉบับแสดงอารมณ์โกรธอย่างเด่นชัด ซึ่งเกิดจากการใช้ถ้อยคำที่คมคาย ทำให้ผู้ฟังต้องยอมจำนนต่อถ้อยคำของท้าวกุเรปัน เป็นการตำหนิระตูหมันหยา อิเหนา และจินตะหราช แม้ท้าวกุเรปันจะว่าอิเหนา แต่ผู้อ่านไม่โกรธพระองค์ แต่เข้าใจเหตุที่พระองค์โกรธแล้วเกิดความเข้าใจเห็นใจท้าวกุเรปัน

บทสนทนาในสี่กั๊กหมังกุหนึ่งแสดงอารมณ์โกรธของสังคามาระตาอย่างเด่นชัด เพราะ
 วิทยาสะกำเย้ยหยันถึงชาติกำเนิดของสังคามาระตา สังคามาระตาจึงโกรธมาก ใจความดังนี้

“เมื่อนั้น	สังคามาระตาเรื่องศรี
ฟังวิทยาสะกำพาที	ดังตรีเพชรบาดในอุรา
จึงร้องว่าเหวยไพริน	ลมลั่นหยาบคายหนักหนา
มาถามไถ่ไต่เอากิจจา	คือจะปรารภนาสิ่งใด
สุดแต่ว่าจิตพิตवास	ก็นับเป็นวงศ์ญาติกันได้
อย่าชักเจรจาให้เข้าไป	จะชิงชัยให้เห็นฝีมือกัน
ว่าพลางทางกรายปลายทวน	รำร้ายเป็นกระบวนนวนหัน
ชักอาชาชิดติดพิ้น	เข้าประจัญจ้วงโจมตีมแทง ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๓๓๔.)

การใช้ถ้อยคำ ได้แก่การใช้ถ้อยคำเรียกวิทยาสะกำว่า “เหวยไพริน” คำว่า “เหวย” ใช้เรียก
 เพื่อให้ผู้ฟังรู้ว่าถูกดูหมิ่นหรือเหยียดหยาม และในบทพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ตัวละครมักไม่ใช้
 คำว่า “เหวย” เท่าใดนัก การที่สังคามาระตาเรียกวิทยาสะกำด้วยถ้อยคำเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่า
 สังคามาระตาโกรธวิทยาสะกำที่สุด กระทั่งควบคุมอารมณ์ตนเองไม่ได้

กลอนตอนนี้แสดงอารมณ์โกรธของมนุษย์ซึ่งไม่สามารถควบคุมไว้ได้ แม้จะรู้ว่าเป็นคำพูด
 เยาะเย้ยเพื่อสร้างความโกรธให้กับตนก็ตาม ทั้งนี้เกิดจากการที่อีกฝ่ายพูดจาถากถางและกระทบ
 “ปมด้อย” ของตนอย่างรุนแรงที่สุดท่ามกลางฝูงชน ความเจ็บแค้นและอับอายเพราะ
 ถูกดูหมิ่นเกียรติ จึงทำให้สังคามาระตาควบคุมอารมณ์ของตนไม่ได้ จนกระทั่งต้องเอ่ยคำหยาบ
 ออกมา

บทสนทนาตอนนี้ยังมีความดีเด่นในการใช้ถ้อยคำแสดงความรักและความผูกพัน ระหว่าง
 อิเหนาและสังคามาระตาได้อย่างดียิ่ง เป็นที่จดจำกันได้ดีในหมู่นักอ่านวรรณคดีไทย นั่นคือ

“สุดแต่ว่าจิตพิตवास

ก็นับเป็นวงศ์ญาติกันได้”

ความรักที่อิเหนามีให้สังคามาระดานั้น ไม่ใช่ความรักที่เกิดจากความผูกพันทางสายเลือด แต่อิเหนาเมตตาและเอ็นดูสังคามาระดามาก ความรู้สึกของอิเหนานี้ใครๆก็รู้ สังคามาระดาเป็นคนฉลาดช่างเอาใจและรู้จักอิเหนาที่สุด อิเหนาจึงรักและไว้วางใจดั่งน้องชาย ดั่งนั้นแม้จะไม่ใช่ญาติ แต่ความที่จิตใจรักใคร่กันจึงทำให้นับญาติด้วยกันได้ สังคามาระดาไม่ได้ทักทวนึกเอาเองฝ่ายเดียว อิเหนาได้แสดงความรู้สึกของตนให้สังคามาระดาได้รับรู้ ความรักความผูกพัน เช่นที่เกิดกับอิเหนาและสังคามาระดานี้จึงเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นจริงได้

การใช้ภาพพจน์ ตอนนี้มีความดีเด่นในการใช้ภาพพจน์อุปมาโวหาร เพื่อแสดงความรู้สึกและอารมณ์ของตัวละคร ความเจ็บแค้นของสังคามาระดานั้นเปรียบได้ว่า "ดั่งตรีเพชรบาดในอุรา" คือเจ็บปวดที่สุดเจ็บแค้นที่สุด เหมือนใครเอาตรีเพชรซึ่งแหลมคมที่สุดทิ่มแทงหัวใจ ความเปรียบตอนนี้แสดงความเจ็บแค้นของสังคามาระดาว่ามีมากยิ่ง ทั้งเจ็บปวดและทรมานใจ ภาพพจน์ตอนนี้สื่ออารมณ์ความรู้สึกได้ชัดเจน ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพได้ดีที่สุด

ผู้อ่านรับรู้ความโกรธของสังคามาระดา และเกิดความเห็นใจสังคามาระดา เพราะผู้ที่อยู่ในฐานะเช่นสังคามาระดานี้ ย่อมไม่ต้องการให้ใครมาล้าเลิกตำว่าถึงชาติกำเนิดของตน เมื่อศัตรูรู้ชาติกำเนิดและเยาะเย้ยถึงความข้อนั้น สังคามาระดา ย่อมเจ็บแค้นโกรธเคืองมาก คำพูดของวินยาสะกำนั้นไม่ได้พูดอย่างบริสุทธิ์ใจ แต่มีเจตนาเพื่อดูหมิ่นถากถางสังคามาระดา เห็นได้ว่าวินยาสะกำแสดงท่าทีที่เหนือกว่าสังคามาระดาอย่างเห็นได้ชัด ถ้อยคำของวินยาสะกำ แม้ไม่ได้ว่าด้วยความหยาบคาย แต่สร้าง ความเจ็บปวดได้ด้วยความคมคายของคำพูด ถ้อยคำที่พูดเป็นความจริงที่ใครๆก็รู้ วินยาสะกำเป็นเพียงผู้เปิดเผยความจริงนั้นให้ผู้ฟังได้ประจักษ์ ผู้อ่านสงสารและเห็นใจสังคามาระดา ขณะเดียวกันก็เกิดความชื่นชมในความฉลาดเลือกใช้ถ้อยคำของวินยาสะกำ แม้ในที่สุดวินยาสะกำต้องเสียชีวิต แต่ไม่มีใครตำหนิหรือเกลียดชังวินยาสะกำ เพราะวินยาสะกำได้ทำหน้าที่ของตนได้อย่างองอาจและกล้าหาญที่สุด ความดีเด่นของคำกลอนตอนนี้จึงเกิดจากการสนทนาโต้ตอบกันของตัวละครที่รู้เท่าทันกัน คมคาย และกระทบใจผู้ฟังที่สุด

บทสนทนาของตัวละครที่แสดงอารมณ์โกรธอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่บทสนทนาแสดงอารมณ์โกรธของมะเดหวีดานา ใจความมีดังนี้

“เมื่อนั้น	มะเดหวีเคืองขัดอักษมาลัย
จึงว่าแกระเด่นมนตรีไป	เป็นโฉนมาทำอหังการ
ลบหลู่ดูหมิ่นเป็นพันนักร	องอาจราชศักดิ์เป็นนักรหนา
แต่เราเป็นผู้ใหญ่กำกับมา	ยังว่าทำได้ถึงเพียงนี้
อีกฮักหักหาญไม่คิดกลัว	ถือตัวว่ามีศักดิ์ศรี
จะเกรงใจใครบ้างก็ไม่มี	เห็นดีแล้วหรือประการใดฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๔๒๓.)

มะเดหวีโกรธอิเหนาที่หลอกว่าเป็นองค์พระปฐมมาพูดจาโต้ตอบบุษบา และยังถูกเนื้อต้องตัวบุษบาด้วย ความโกรธนั้นเป็นเพราะมะเดหวีหลงเชื่อว่าอิเหนาคือองค์พระปฐม และอิเหนายังกล้าล่วงเกินบุษบาซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ควรทำเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิเหนากลับทำทั้งที่มะเดหวีดาหามากับบุษบาด้วย นับเป็นการกระทำที่ไม่เคารพและให้เกียรติมะเดหวีเลย ถ้อยคำของมะเดหวีแสดงถึงการกระทำที่ไม่เหมาะสมของอิเหนา ซึ่งเกิดจากความไม่เกรงใจใคร เพราะคิดว่าตนมีสิทธิ์ในตัวบุษบา

การใช้ถ้อยคำ ความดีเด่นของคำกลอนตอนนี้ เกิดจากการใช้ถ้อยคำแสดงพฤติกรรมของอิเหนาได้อย่างเด่นชัด ได้แก่ “อหังการ” หมายถึงอวดดี ความทะนงตัว “ดูหมิ่น” หมายถึงแสดงอาการเป็นเชิงดูถูกถือว่าตนมีฐานะ “องอาจ” หมายถึงกล้าหาญ “ฮักฮัก” หมายถึงอาการไม่พอใจ อาการขัดใจ “หักหาญ” หมายถึงทำด้วยอำนาจ และ “ถือตัว” หมายถึงไว้ตัวไม่ยอมลดตัว เพราะหยิ่งในศักดิ์ศรีหรือฐานะของตน กลุ่มคำเหล่านี้แสดงถึงความเอาแต่ใจตนเองของอิเหนา ซึ่งไม่เกรงกลัวสิ่งใดและไม่เกรงใจใครด้วย เป็นกลุ่มคำที่แสดงลักษณะนิสัยของอิเหนาอย่างเด่นชัด ขณะเดียวกันก็แสดงอารมณ์โกรธของมะเดหวีว่ามีมากเพียงใด ความโกรธนี้ทำให้มะเดหวีไม่อาจควบคุมอารมณ์ของตน ถ้อยคำที่ใช้พูดกับอิเหนาจึงมีน้ำเสียงตำหนิอิเหนาอย่างรุนแรง กลุ่มคำที่เลือกใช้นี้มีน้ำเสียงแสดงถึงความไม่เกรงใจใครของอิเหนาด้วย

มะเดหวีกล่าววาจาประชดอิเหนาว่า “องอาจราชศักดิ์เป็นนักรหนา” คำว่า “องอาจ” หมายความว่า กล้าหาญ ผึ่งผาย สง่า และอาจอง เมื่อมาใช้ในถ้อยคำตอนนี้จึงเป็นการประชดอิเหนาว่า ถือตัวว่ามีฐานะนักร ถือตัวว่าเป็นกษัตริย์วงศ์เทวา เพราะความรู้สึกรู้สึกนี้เองที่ทำให้อิเหนากล้าล่วงเกินบุษบา

มะเดหวีดาหายังตำหนิเหนาว่าไม่เกรงใจและไม่เคารพพระองค์เลย เพราะว่า “แต่เราเป็นผู้ใหญ่กำกับมา ยิงว่าทำได้ถึงเพียงนี้” แม้อิเหนาจะสูงศักดิ์เพียงใด แต่อิเหนาก็ยังเป็นเด็ก มะเดหวีเป็นผู้ใหญ่ ด้วยวัยวุฒินี้เองที่อิเหนาจะต้องเคารพและเกรงใจนาง แต่อิเหนายังกล้า ล้วงเกินบุษบา มะเดหวีดาหาจึงโกรธอิเหนามาก

คำกลอนตอนนี้มีน้ำเสียงตำหนิเหนาอย่างรุนแรงเพราะอิเหนาทำความผิดด้วยการล่วงเกินบุษบา ถ้อยคำที่เลือกมาใช้แสดงว่าพระองค์ไม่เกรงใจอิเหนา ซึ่งมะเดหวีไม่เคยพูดกับอิเหนา เช่นนี้มาก่อน อาจกล่าวได้ว่าไม่มีใครตำหนิเหนาได้รุนแรงถึงเพียงนี้ เพราะต่างเกรงกลัวฝีมือและอำนาจของอิเหนา สิ่งที่อิเหนาทำไปครั้งนี้ เป็นความผิดร้ายแรงเพราะทำให้บุษบาเสื่อมเสียชื่อเสียง และเป็นการทำด้วยความตั้งใจของอิเหนาด้วย หากใครล่วงรู้ไป ผู้ที่จะถูกตำหนิมากที่สุดคือองค์มะเดหวี ซึ่งเป็นผู้คุ้มครองบุษบามาด้วยตนเอง หากทำดาหารู้ก็จะไม่ไว้ใจมะเดหวี เพราะไม่สามารถดูแลบุษบาได้ดีดังที่พระองค์ไว้วางใจได้ การกระทำของอิเหนายังเป็นการไม่ให้เกียรติมะเดหวีด้วย เพราะพระองค์ไม่ใช่ประโหมสุหรือิเหนาจึงไม่เกรงใจ กล้าล่วงเกินบุษบา มะเดหวีจึงกล่าววาทาตำหนิเหนาอย่างรุนแรง ผู้อ่านเห็นใจมะเดหวีเพราะอิเหนาทำให้บุษบาเสื่อมเสียจริง และเป็นการกระทำตามใจตนเองยิ่งนัก อิเหนาทำโดยไม่เกรงใจใคร ถ้อยคำที่มะเดหวีตำหนิเหนาจึงแสดงถึงลักษณะนิสัยของอิเหนาในตอนนี้ได้เป็นอย่างดีที่สุด ทำให้ผู้อ่านชื่นชอบมาก

อารมณ์โกรธของบุษบาปรากฏครั้งแรกเมื่ออิเหนาล้วงเกินนางในพระวิหาร บุษบาเจ็บใจและแค้นใจมากเพราะแก้ไขอะไรไม่ได้แล้ว ความในใจของนางเป็นดังนี้

“เมื่อนั้น	ระเด่นบุษบาสาวสวรรค์
ในอกหมกไหม้ดังไฟกำลป	อยู่ห้องสุวรรณไสยา
บรรทมรำพึงคะเนงไป	ให้คลังคลุ้มกลุ่มใจหนักหนา
<u>ตัวกูแม้นม้วยมรณา</u>	<u>ก็ดีกว่าที่เป็นดังนี้</u>
ไม่สรงไม่เสวยกระยาหาร	เยาวมาลย์มีวามองรัศมี
<u>ยังคิดยั้งแค้นแสนทวี</u>	<u>ดังเลือดตามารศรัจะหยัดลงฯ”</u>

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๔๒๗.)

การใช้ถ้อยคำ เพื่อแสดงให้เห็นว่าบุษบาเจ็บใจ แค้นใจ และทรมานใจยิ่งนักเพราะไม่อาจแก้ไขอะไรได้ ความต้องการของนางคือ “ตัวกูแม่มัวดมรณา ก็ดีกว่าที่เป็นดังนี้” ชีวิตมีความสำคัญน้อยกว่าชื่อเสียงและเกียรติยศของนาง เห็นได้ว่าตัวละครในเรื่องให้ความสำคัญกับชีวิตของตนน้อยมาก เมื่อมีเหตุการณ์ที่ทำให้ไม่พอใจอย่างรุนแรงก็เลือกที่จะตาย ความต้องการเช่นนี้แสดงให้เห็นว่ามีอารมณ์รุนแรงและลึกซึ้งยิ่งนัก

ความดีเด่นของบทคิดคำนึงตอนนี้เกิดจากการใช้ถ้อยคำที่ไพเราะและมีความหมายลึกซึ้งกินใจ นั่นคือ

“ไม่สงไม่เสวยกระยาหาร   เยาวมาลย์มัวดมรณรัศมี
ยังคิดยิ่งแค้นแสนทวี   ดังเลือดตามารศรีจะหยัดลง”

ภาพที่ปรากฏเป็นภาพของหญิงสาวที่มีความงามเป็นเลิศ เกิดความชุนแค้นใจแสนสาหัส ไม่มีอาการร้องไห้คร่ำครวญ หรือเพ้อพรั่ำรำพันแต่อย่างใด ผู้แต่งกำหนดให้รัศมีมีความงามของบุษบามัวดมรลง ไม่ผิดผ่องดงามเช่นเคยกลับกลายเป็น “มัวดมรณรัศมี” แสดงถึงความงามเป็นเลิศที่สุดของบุษบาและความแค้นระทมใจที่สุดของนาง โดยไม่ต้องใช้ถ้อยคำที่ยืดยาวแต่อย่างใด นอกจากนี้วรรคที่ “ดังเลือดตามารศรีจะหยัดลง” นั้นคำว่า “หยัด” ให้ความรู้สึกว่าหนักแน่นกว่าคำว่า “ย่อย” ซึ่งหมายถึงเสียน้ำตาเช่นกันแต่หากว่าเลือกใช้ “เลือดตาทหยัด” ให้ความรู้สึกที่เด่นออกมาปวดร้าวและลึกซึ้งกว่า “เลือดต้าย่อย” (ศุกร บุนนาค, ๒๕๓๙: ๒๕๔.) ความเจ็บแค้นใจของบุษบาจึงฟังดูหนักแน่นและรุนแรงยิ่งนัก ความเจ็บแค้นใจของบุษบานี้เองที่ทำให้ผู้อ่านสงสารและเห็นใจบุษบา

การใช้ภาพพจน์ ภาพพจน์อุปมาโวหารที่ใช้เปรียบเทียบความเจ็บแค้นใจของบุษบาเป็นดังนี้ “ในอกหมกไหม้ดังไฟกัลป์” คำว่า “ไฟกัลป์” หมายถึง ไฟล้างโลกเมื่อสิ้นกัลป์ แสดงให้เห็นว่าความรันทรมานเจ็บใจของบุษบานั้นรุนแรงยิ่งนัก เพราะเหตุที่ทำให้ต้องเสียใจและเข้าใจมีถึงสองครั้ง แต่ละครึ่งล้วนสร้างความเจ็บช้ำทรมานที่ยิ่งใหญ่ให้กับบุษบา การเปรียบเทียบโดยใช้ “ไฟกัลป์” จึงแสดงให้เห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนที่รุนแรงและยิ่งใหญ่มาก ซึ่งร้อนระอุ “หมกไหม้” อยู่ภายในใจบุษบา ความเจ็บแค้นใจนี้จึงไม่มีวันสิ้นสุด

คำกลอนบาทสุดท้ายเป็นการใช้ภาพพจน์อุปมาโวหารและโวหารอติพจน์ เพื่อแสดงความเจ็บแค้นใจของบุษบานั่นคือ “ยิ่งคิดยิ่งแค้นแสนทวี ดังเลือดตามารศรีจะหยัดลง” ความแค้นของบุษบาใช้โวหารอติพจน์ว่า “ยิ่งคิดยิ่งแค้นแสนทวี” คำว่า “แสน” ใช้เพื่อแสดงจำนวนว่ามากยิ่งและมากเหลือเกิน ความเจ็บแค้นใจนี้จึงมากมายเกินกว่าจะพรรณนาได้ ทั้งยังเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ ความเจ็บแค้นใจนี้เปรียบโดยใช้อุปมาโวหารว่า “ดังเลือดตามารศรีจะหยัดลง” โดยปกติเมื่อเจ็บหัวใจ เรามักแสดงออกด้วยการร้องไห้ น้ำตาจะไหลออกมา เท่านั้นก็แสดงความในใจได้แล้ว แต่ความเจ็บแค้นใจของบุษบาเปรียบว่าดังเลือดตาจะไหลออกมา นั้นยอมแสดงให้เห็นว่านางคับแค้นใจที่สุด ความรู้สึกนี้แม้ว่าน้ำตาจะไหลออกมากก็ไม่อาจบรรเทาความเจ็บแค้นใจได้ การใช้คำ “เลือดตา” แทน “น้ำตา” จึงทำให้อุปมาโวหารที่ใช้แสดงความรุนแรงของความเจ็บแค้นใจได้ดียิ่งขึ้น

เห็นได้ว่าบทคิดคำนึงตอนนี้ เป็นการสะท้อนภาพความเจ็บแค้นใจของหญิงที่มีความงามเป็นเลิศ ซึ่งรุนแรงและลึกซึ้งเกินกว่าจะพรรณนาเป็นถ้อยคำได้ เมื่อไม่อาจทนรับความเจ็บปวดนั้นได้ ปฏิกริยาทางกายซึ่งควบคุมไม่ได้จึงเป็นสิ่งเร้าให้แสดงความเจ็บแค้นใจรุนแรงและลึกซึ้งนั้นได้เป็นอย่างดี ผู้อ่านเกิดความสงสารและเห็นใจตัวละคร

บทสนทนาของตัวละครที่แสดงอารมณ์โกรธของบุษบาต่อไปนี้ เป็นบทสนทนายาระหว่างอิเหนาและบุษบาเมื่ออิเหนาลักนางไปไว้ที่ถ้ำทอง อิเหนาเฝ้าโลมนางด้วยความรัก แต่บุษบาไม่สนใจนางต่อว่าอิเหนาดังนี้

“อกเอ๋ยน่าน้อยใจ	ชั่วช้าอัปลักษณ์มัดสี
ช่างกระไรไม่มีความดี	เสียทีที่กำเนิดเกิดมา
ทำให้เคืองเบื่องบาทบิตุรงค์	เหมือนมิใช่เชื้อวงศ์อสุภยา
แม้แก้วม่วยมุดสุดสิ้นชีวา	จะดีกว่าที่ได้อัประมาณ
ทั้งเจ็บทั้งอายทั้งขายหน้า	อยู่ชั่วกัลปาวสาน
ดังชาติกะละหนาสาธารณ์	ผิดพงศวงศ์วานทั้งปวงไป

ต่างจากเชื้อวงศ์เทวาทั่วไปที่สูงส่งและมีเกียรติ ความต่ำต้อยและต่ำช้าของบุษบาไม่ได้เกิดจากการกระทำของตนเอง แต่เกิดจากการกระทำของอิเหนา การใช้ความเปรียบตอนนี้จึงแสดงถึงความเจ็บใจและแค้นใจของบุษบา เป็นการต่อว่าและตำหนิอิเหนา โดยที่บุษบาไม่ต้องเอ่ยชื่ออิเหนาออกมาตรงๆ แต่สร้างความละเอียดใจให้อิเหนาได้ดียิ่งนัก

บทสื่อสารตอนนี้มีความดีเด่นในการต่อว่าและตำหนิอิเหนา โดยไม่ได้เอ่ยชื่ออิเหนาออกมา แต่ให้บุษบากล่าวตำหนิตนเองด้วยถ้อยคำที่รุนแรง ซึ่งถ้อยคำเหล่านั้นเป็นถ้อยคำที่ใช้ว่าคนอื่นได้แก่ “ชั่วช้าอัปลักษณ์บัดสี” “เสียทีที่กำเนิดเกิดมา” และ “ตั้งชาติกะละหนาสาธารณ์” ผู้อ่านรับรู้ความเจ็บแค้นใจของบุษบาเป็นอย่างดี ผู้อ่านเกิดความสงสารและเห็นใจบุษบา ซึ่งนอกจากจะใช้กลวิธีดังกล่าวแล้ว ยังเกิดการใช้โวหารอติพจน์เพื่อแสดงความเจ็บซ้ำใจไม่มีที่สิ้นสุดของบุษบาด้วย

ต่อไปนี้เป็นอารมณ์โกรธของจินตะหรา จินตะหราเป็นตัวละครหญิงที่กล้าแสดงออกมากกว่าบุษบา เมื่อรักอิเหนานางก็แสดงท่าทีให้อิเหนาได้รับรู้ จินตะหราแสดงอารมณ์และความรู้สึกของตนอย่างเต็มที่ อารมณ์โกรธของจินตะหราเกิดจากความคับแค้นใจที่อิเหนาจะทอดทิ้งนาง ตัวอย่างแรกคือบทสนทนาเมื่ออิเหนาต้องไปช่วยรบที่เมืองดาหา จินตะหราเสียใจมาก ใจความดังนี้

“เมื่อนั้น	จินตะหราวาตีมีศักดิ์
<u>ฟังตรัสชัดแค้นฤทัยนัก</u>	<u>สะบัดพักตร์ผินหลังไม่บังคม</u>
แล้วตอบถ้อยน้อยหรือพระทรงฤทธิ์	ช่างประดุษฐ์คิดความพองามสม
ล้วนกล่าวแก้งแสรังเสเล่ห์ลม	คดคมแยบคายหลายชั้นน
พระจะไปดาหาปราบข้าศึก	หรือรำลึกถึงคู่ตุนาหงัน
ด้วยสงครามในจิตยังติดพัน	จึงบิดผันพจนาน่าไม่อาลัย
ไหนพระผ่านฟ้าสัญญาน้อง	จะปกป้องครองความพิสมัย
ไม่นิราศแรมร้างห่างไกล	จนบรรลัยมอดม้วยไปด้วยกัน
พระวาจาน่าเชื่อเป็นพันนัก	จึงหลงรักภักดีไม่เคยฉันท
พาชื่อสุจริตคิดสำคัญ	หมายมั่นว่าเมตตาปราณี

มีรูมาอาภัพกลับกลายเป็น
ยังสมคำสัญญาที่พาที

จะหลีกเลียงเบี่ยงบ่ายหน่ายหนี
ก็ร้อยปีพระจะกลับคืนมา ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๓๐๓-๓๐๔.)

การใช้ถ้อยคำ บทสนทนาตอนนี้มีความดีเด่นในการใช้ถ้อยคำเพื่อแสดงความขัดเคืองใจของจินตะหรา ดังนี้ “ฟังตรัสชัดแค้นฤทัยนัก สะบัดพักตร์ผินหลังไม่บังคม” เห็นได้ว่าจินตะหรากลับแสดงความไม่พอใจของตนอย่างรุนแรง ด้วยการแสดงกิริยาต่อไปนี้ “สะบัดพักตร์” คือเป็นหน้าหนีทันที “ผินหลัง” แสดงว่าไม่สนใจใยดี ไม่แยแส และ “บังคม” เป็นการแสดงความเคารพพระมหากษัตริย์ แต่จินตะหราไม่ทำ กิริยาของนางจึงเป็นสิ่งที่ไม่ควรทำเป็นอย่างยิ่ง เพราะอิเหนามีศักดิ์เป็นพี่นาง เป็นสามีของนาง และเป็นกษัตริย์วงศ์เทวาทที่สูงส่งยิ่งด้วย กิริยาของนางจึงเป็นขั้นตอนแสดงความไม่พอใจที่ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น การที่นาง “ไม่บังคม” อิเหนา แสดงความไม่พอใจที่เกินควร เพราะอิเหนาเป็นกษัตริย์ที่สูงส่ง แม้นางจะเป็นมเหสีแต่เป็นกิริยาที่ไม่สมควรเป็นอย่างยิ่ง เป็นการกระทำที่เกินพอดี

การใช้ถ้อยคำที่ดีเด่นยังปรากฏต่อไป ดังนี้

“ล้วนกล่าวแก้งแสงเสเล่ห์หลม

คดคมแยบคายหลายชั้น”

จินตะหราแค้นใจมากจึงกล่าววาจาประชดประชันอิเหนา ว่าอิเหนาหลอกหลวงนางมาตลอดเวลาคือ “ล้วนกล่าวแก้งแสงเสเล่ห์หลม” เพราะเลือกแต่สิ่งที่ดีมาพูดเพื่อให้จินตะหราเชื่อ ถ้อยคำเหล่านั้นแสดงให้เห็นว่าอิเหนา “คดคมแยบคายหลายชั้น” ซึ่งล้วนแสดงจิตใจของอิเหนาที่ไม่ซื่อตรงต่อจินตะหรา ไม่รักษาคำพูด เห็นได้ว่าจินตะหราบอกว่าอิเหนาได้อย่างคมคายน่าฟัง การประชดประชันอย่างมีชั้นเชิงเช่นนี้แสดงลักษณะการเป็นคนเจ้าคารมของจินตะหรา ขณะเดียวกันก็แสดงว่าอิเหนาเป็นคนเจ้าคารมด้วยเช่นกัน เพราะถ้อยคำของอิเหนาทำให้จินตะหารักและเชื่อใจอิเหนา

จินตะหราตั้งคำถามให้อิเหนาตอบ ซึ่งเป็นคำมั่นสัญญาของอิเหนาดังนี้

“โหนพระผ่านฟ้าสัญญาน้อง   จะปกป้องครองความพิสมัย
 ไม่นิราศแรมร้างห่างไกล   จนบรรลัยมอดม้วยไปด้วยกัน”

คำสัญญาของอิเหนายามรัก แสดงถึงความรุนแรงและลึกซึ้งในอารมณ์รัก คำกลอนตอนนี้นำแสดงน้ำเสียงหมดหวัง และท้อแท้ใจของจินตะหรา เพราะอิเหนากำลังจะทอดทิ้งนาง ขณะเดียวกันก็มีน้ำเสียงประชดประชันถึงความรักที่ยิ่งใหญ่ของอิเหนา ซึ่งขณะนี้ความรักนั้นไม่มีเหลืออยู่เลย ผู้อ่านเข้าใจความรู้สึกของจินตะหราในขณะนี้ว่า กำลังแค้นใจเพราะเกรงว่าอิเหนาจะทอดทิ้งนาง และไปหลงรักผูกพันบุษบา

การใช้ภาพพจน์ คำกลอนตอนนี้เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย ด้วยการใช้โวหารอติพจน์ที่ไพเราะกินใจ สร้างอารมณ์สะเทือนใจได้เป็นอย่างดี ความเปรียบที่ไพเราะกินใจนั้นคือ คำสัญญาที่อิเหนาจะกลับคืนหมั้นหย่า จินตะหราไม่เชื่ออิเหนา และว่า “ก็ร้อยปีพระจะกลับคืนมา” การใช้ระยะเวลาว่า “ก็ร้อยปี” ก็เพื่อแสดงความมั่นใจของจินตะหรา คำ “ร้อยปี” เป็นคำบอกระยะเวลาที่ยาวนานมาก ใช้เพื่อแสดงให้เห็นความรู้สึกของจินตะหรา เพราะนางมั่นใจว่าอิเหนาจะทอดทิ้งนาง การไปช่วยรบเป็นเพียงข้ออ้างของอิเหนาเท่านั้น ระยะเวลา “ก็ร้อยปี” เป็นคำถามที่แสดงระยะเวลา มากกว่าร้อยปีขึ้นไป ซึ่งไม่รู้ว่าจะเท่าไร ความเกินจริงของคำพูดจินตะหรา จึงแสดงท่าทีมั่นใจน้อยใจ และแค้นใจ การใช้คำบอกเวลาว่าเป็นระยะเวลายาวนานมากมาเป็นความเปรียบจึงเป็นไปเพื่อสื่ออารมณ์ความรู้สึกของจินตะหรา เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพเด่นชัดยิ่งขึ้น

บทสนทนาตอนนี้อย่างมีความดีเด่นในการใช้ความเปรียบดังนี้

“พระจะไปดาหาปราบศึก   หรือรำลึกถึงคู่ตุนาหงัน
ด้วยสงครามในจิตยังติดพัน   จึงบิดผันพจนานาไม่อาลัย”

คำว่า “สงครามในจิต” สร้างขึ้นมาเพื่อสื่อความหมายว่า เป็นการต่อสู้อย่างรุนแรงของจิตใจ นั่นคือความกระวนกระวาย สับสน ทุนทุรายในใจอิเหนา การไปทำศึกกะหมังกุหนิงคราวนี้แท้ที่จริงคือการไปทำศึกในใจอิเหนา เพราะอิเหนาจะได้พบบุษบา ได้เริ่มความสัมพันธ์กับบุษบา ถ้อยคำตอนนี้จึงยังคงมีน้ำเสียงการประชดประชันของจินตะหรา ซึ่งแค้นใจที่อิเหนาจะทอดทิ้งนาง

การสร้างอารมณ์สะเทือนใจในบทสนทนาของจินตะหรา จึงเกิดจากการใช้ภาพพจน์แบบ
 อติพจน์ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจความเจ็บช้ำใจของจินตะหราได้ลึกซึ้งและชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยน้ำเสียง
 ที่แสดงท่าทีน้อยใจ แค้นใจ และมั่นใจว่าอิเหนาจะทอดทิ้งตน การสะท้อนสภาพจิตใจของหญิง
 ที่หวาดกลัวว่าจะต้องถูกทอดทิ้งจากบุคคลอันเป็นที่รักยิ่ง ทำให้ผู้อ่านเกิดความสงสารและเห็นใจ
 จินตะหรา

เมื่อจินตะหราไม่เชื่อใจแล้ว อิเหนาจึงให้ราชสารที่พระราชบิดาให้ไปช่วยรบแก่นาง
 จินตะหราไม่ดู และว่า

<p>“เมื่อนั้น ค้อนให้ไม่แลดูสวรา แล้วว่าอนิจจาความรัก ตั้งแต่จะเชี่ยวชาญเป็นเกลียวไป <u>สตรีใดในพิภพจบแดน</u> ด้วยไฝรักให้เกินพักตรา ใ้อ่าน่าเสียดายตัวนัก จะออกชื่อลือชวไปทั่วทิศ เสียแรงหวังฝังฝากชีวี หมายถึงาเหน็จจะรีบเสด็จไป ด้วยระเด่นมุขบาโฉมตรู ไม่ต่ำศักดิ์รูปชวเหมือนตัวน้อง ใ้อแต่นี้สืบไปภายหน้า เขาจะค่อนนินทาทุกสิ่งอัน</p>	<p>โฉมยงองค์ระเด่นจินตะหรา <u>กัลยาคังคั่นแน่นใจ</u> ฟังประจักษ์ดังสายน้ำไหล ที่ไหนเลยจะไหลคืนมา <u>ไม่มีใครได้คั่นเหมือนอกข้า</u> จะมีแต่เวทนาเป็นเนื่องนิตย์ เพราะเชื้อล้นหลงรักจึงซ้ำจิต เมื่อพลังคิดผิดแล้วจะโทษใคร พระจะมีเมตตาที่ไหน ก็รู้เท่าเข้าใจในทำนอง ควรคูภิรมย์สมสอง ทั้งพวกพ้องสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์ จะอายชาวดาหาเป็นแม่มนัน นางรำพันว่าพลางทางโคกฯ”</p>
---	--

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๓๐๔-๓๐๕.)

การใช้ถ้อยคำ ลักษณะนิสัยการเป็นคนเจ้าคารมของจินตะหรา ปรากฏในถ้อยคำประชด
 เหน็บแนมอิเหนาว่า “หมายถึงาเหน็จจะรีบเสด็จไป ก็รู้เท่าเข้าใจในทำนอง” การที่จินตะหราว่า
 อิเหนา “หมายถึงาเหน็จ” นั้น ก็คือว่าอิเหนาต้องการมุขบา เพราะสงครามชิงนาง ผู้ชนะ
 จะได้นางนั้นเป็นบำเหน็จรางวัล การที่อิเหนาต้องการไปช่วยรบที่เมืองดาหา จึงเป็นเพราะอิเหนา

ต้องการบูชา จินตะหราวุดถึงบูชาโดยไม่เอ่ยชื่อนาง เป็นความเข้าใจที่ตรงกันระหว่างนางและอิเหนา เป็นการประชดเหน็บแนมโดยไม่ต้องเอ่ยชื่อบุชบาให้เคืองใจกันและกัน การไม่เอ่ยชื่อนางออกมาเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าจินตะหราวุดประชดอิเหนา

ถ้อยคำตำหนิตนเองของจินตะหราวุดในตอนนี้ เป็นการพูดเพื่อประชดอิเหนา นั่นคือ "ต่ำศักดิ์ รูปชั่ว" การที่ตำหนิตนเอง "ต่ำศักดิ์" นั้นเป็นการเน้นความด้อยกว่าของนาง เพราะนางไม่ใช่เชื้อวงศ์เทวาจึงเทียบไม่ได้กับบุชบา นางจึงไม่คู่ควรกับอิเหนา ส่วนการตำหนิตนเองว่า "รูปชั่ว" นั้นไม่ใช่ความจริงใจของนาง เพราะนางยอมรู้ดีว่านางนั้นงดงามเพียงใด และเพราะความงามของนางนี้เองที่ทำให้อิเหนาพอใจในตัวนาง การที่ตำหนิตนเองเช่นนี้จึงเป็นการแกล้งประชดอิเหนา เป็นการนำตนเองไปเปรียบกับบุชบา เป็นการแกล้งพูดเพื่อให้อิเหนากล่าวแก้เท่านั้นและเพื่อให้อิเหนาแสดงความรักต่อนาง การพูดเรื่อง "รูปชั่ว" นี้ ยังเพื่อต้องการแสดงให้เห็นว่าตนเหนือกว่าบุชบา เพราะอิเหนาเลือกจินตะหราวุด แม้จะ "ต่ำศักดิ์" จริง แต่คุณสมบัติข้อนี้มีความสำคัญน้อยกว่าเรื่องรูปโฉมซึ่งเกิดจากความเข้าใจผิดของอิเหนา ที่คิดว่าจินตะหราวุดมากกว่าบุชบา การตำหนิตนเองของจินตะหราวุดจึงมีน้ำเสียงของความภาคภูมิใจที่อิเหนาเลือกนาง ให้ความสำคัญกับตัวนางยิ่งกว่าบุชบา แม้ว่าจินตะหราวุดจะ "ต่ำศักดิ์" เพียงใดก็ตาม

การใช้ถ้อยคำที่แสดงสภาพจิตใจของจินตะหราวุด เป็นการระบายความรู้สึกที่เจ็บแค้นใจตนเอง นั่นคือการทำนางยอมรับรักอิเหนา ทั้งที่รู้ว่าเป็นการกระทำที่ละเมิดจารีต จินตะหราวุดตำหนิตนเองที่ทำความผิดลงไป ความรู้สึกของนางเป็นดังนี้

"สตรีใดในพิภพจบแดน ด้วยไฝรักให้เกินพักตรา	ไม่มีใครได้แค้นเหมือนนอกข้า จะมีแต่เวทนาเป็นเนืองนิตย์"
--	--

ความเจ็บใจแค้นใจของจินตะหราวุดยิ่งกว่านางใดในโลก เพราะหลงผิดไปรักอิเหนาผู้สูงศักดิ์กว่าตน ความเจ็บใจ ความแค้นใจ และความอับอาย จึงเป็นสิ่งตอบแทนการกระทำของนาง ในขณะนี้ ความรู้สึกของนาง "จะมีแต่เวทนาเป็นเนืองนิตย์" นั่นคือผลตอบแทนที่นางได้รับ คำว่า "เวทนา" หมายถึงความเจ็บปวด ทุกข์ทรมาน และหมายถึงสงสารสลดใจ จึงแสดงถึงความเจ็บปวดและความทุกข์ทรมานของจินตะหราวุด ซึ่งจะทำให้นางถูกคนนินทา การที่คนอื่นรู้สึกสงสารสลดใจในตัวนาง ย่อมสร้างความสะเทือนใจให้นางมาก เพราะเป็นทั้งความสลดใจและ "สาสมใจ"

เพราะนางเป็นผู้ที่ทำให้เกิดปัญหาทั้งหมด ความเวทนาในตัวเอง จึงสร้างความเจ็บซ้ำใจให้นางมากขึ้น

คำกลอนวรรคสุดท้ายยังแสดงถึงความในใจของนางว่า "จะอายุชาวดาหาเป็นแม่นมั่น เขาจะคือนินทาทุกสิ่งอัน" จินตะหราบกล้วคำนิินทา กล้วคนนิินทา นางไม่ได้กลัวความผิดที่นางทำได้ การละเมิดจารีตของนางและอิเหนา ไม่ใช่สิ่งที่นางเกรงว่าใครจะนิินทา นางกลัวคนนิินทาในเรื่องที่นางแพ้บูชา นางไม่เป็นที่ต้องการของอิเหนาเท่านั้น ความหวาดกลัวของนางจึงสร้างความทุกข์ใจให้นางเป็นอันมาก ความรู้สึกเกรงกลัวคำนิินทานี้ เป็นสิ่งที่ตัวละครรู้สึกเช่นเดียวกับจินตะหราเพราะคำนิินทามีผลต่อสภาพจิตใจของตัวละคร เห็นได้ว่าตัวละครทุกตัวล้วนให้อารมณ์มีอำนาจเหนือเหตุผลเสมอ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าให้ความสำคัญของจิตใจเหนือสิ่งใด คำนิินทาจึงส่งผลกระทบต่อจิตใจของตัวละครได้มากที่สุด จินตะหราจึงวิตกกังวลใจยิ่งนักเพราะเกรงคนนิินทา

การใช้ภาพพจน์ คำกลอนตอนนี้เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย เพราะความไพเราะของภาพพจน์อุปมาโวหารที่นำมาใช้ ความเปรียบที่กินใจนั้นเกิดจากการใช้ธรรมชาติที่เป็นจริงเปรียบกับความรู้สึกที่แท้จริงของมนุษย์ ทำให้เห็นความไม่แน่นอนของจิตใจมนุษย์ จินตะหราเปรียบความรักของอิเหนาที่มีต่อนางว่าไม่แน่นอน ความรักของอิเหนาที่เคยมีให้นางอย่างเต็มเปี่ยมตอนนี้ไม่มีเหลือแล้ว ค่อยๆจืดจางไป เปรียบดังสายน้ำที่ไม่มีวันไหลย้อนกลับมา ความรักความผูกพันที่อิเหนามีให้จินตะหราก็เช่นเดียวกัน ไม่มีวันที่จะเป็นดังเดิมได้ ความเปรียบที่ไพเราะและกินใจผู้อ่านนั่นคือ

“แล้วว่าอนิจจาความรัก
ตั้งแต่จะเชี่ยวชาญไป

หึ่งประจักษ์ดังสายน้ำไหล
ที่ไหนเลยจะไหลคืนมา”

ไม่มีสายน้ำใดในโลกที่จะไหลย้อนกลับ จินตะหรายกความจริงข้อนี้ขึ้นมาเปรียบเทียบกับความรักที่อิเหนามีต่อนาง ว่าเป็ดังสายน้ำที่ไหลไปไม่ย้อนกลับ ความเปรียบนี้ทำให้อ่านเห็นสภาพจิตใจของจินตะหรา ว่าเต็มไปด้วยความเสียใจ ผิดหวัง และทศหือใจในความรักที่อิเหนามีให้นาง บทสนทนาตอนนี้มีน้ำเสียงแสดงความทศหือและเศร้าใจอย่างเด่นชัด ภาพสายน้ำที่ไหลเชี่ยวชาญไปข้างหน้า แสดงอารมณ์รักอันรุนแรงของอิเหนาซึ่งไม่มีทางไหลกลับคืนมาที่เดิมได้อีก

อิเหนาเองก็เช่นกัน ความรักที่รุนแรงนี้จะมีให้บุษบาเพียงคนเดียวเท่านั้น ไม่มีให้จินตะหราอีกต่อไป

บทสนทนาโต้ตอบกันที่แสดงอารมณ์โกรธอีกตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่บทสนทนาของจินตะหรา กับพระราชบิดาและพระราชมารดา เมื่อต้องไปเข้าพิธีอภิเษกดังนี้

“เมื่อนั้น	จินตะหราเวยวยอดสงสาร
ฟังพระทรงยศพจมาน	ให้เดื่อดดาลคั่งแค้นแสนทวี
ยอกรกราบกับบาทา	พระบิดุเรศมารดาทั้งสองศรี
พิไรทูลรำพันไศกี	ลูกนี้ชั่วช้าสามัญ
อันกำเนิดเกิดมาเป็นสตรี	บุรุษหนีหน่ายใจไม่สงสาร
จะแค้นตามเขาไปไม่ต้องการ	จะได้ความอัประมานพันทวี
ทั้งจะอายชาวเมืองดาหา	เขาจะค่อนนินทาว่าเสียดสี
ขึ้นชื่อเชื้อชายเช่นนี้	มิขอเห็นหน้าให้เคืองใจ
ลูกได้ชั่วแล้วก็ได้คิด	จะซ้ำผิดไปอีกหาควรไม่
จะซ่อนอายอยู่แต่กับเวียงชัย	อย่าให้ใครแลเห็นพักตรา
ขอฝากแต่สะการะวาตี	กับมาหยารัศมีเส่นหา
ไปให้เขาเจ้าของซึ่งพามา	ทูลพลางกัลยาภิไศกี ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๑๐๔๘-๑๐๔๙.)

การใช้ถ้อยคำ เป็นการใช้ถ้อยคำรุนแรงดำเนินตนเอง ได้แก่คำว่า “ชั่วช้าสามัญ” เป็นการชี้ให้เห็นความผิดของตัวเองที่รักอิเหนา ทั้งที่รู้ว่าอิเหนามีคู่ตุนาหงันแล้ว ถ้อยคำ “ชั่วช้าสามัญ” เป็นการเน้นให้เห็นความผิดพลาดของตนว่ามีมาก “ชั่วช้า” หมายถึงเลวทราม และ “สามัญ” หมายถึงเลวทรามต่ำช้า การพูดเช่นนี้ จึงเป็นการดำเนินตัวเองที่เป็นเหตุแห่งความอับอายทั้งหมด เพราะไม่ใช่เพียงแค่นั้นเองเท่านั้นที่ต้องอับอาย แต่ทำให้พระราชบิดา พระราชมารดา ตลอดจนชาวเมืองหมันหย่า ต้องอับอายขายหน้า ความชั่วความเลวของตนจึงเกิดจากการกระทำของตนเอง ซึ่งมีน้ำเสียงประชดประชันถึงอิเหนา เพราะถ้อยคำเหล่านี้ไม่ได้มีเพื่อดำเนินตนเอง แต่ใช้ว่าคนอื่น ความ “ชั่วช้าสามัญ” ของจินตะหราเกิดจากความยินยอมพร้อมใจระหว่างอิเหนาและจินตะหรา การดำเนินคำว่าตนเองของจินตะหรา จึงเป็นการด่าว่าอิเหนา โดยมีจุดมุ่งหมายในการพูดเพื่อ

ประชดประชันอิเหนา และสร้างความสงสารเห็นใจให้กับตนเอง ความรุนแรงของถ้อยคำที่ใช้ยังเป็น การระบายความทุกข์ทนและความเจ็บแค้นใจของตนอีกด้วย

การใช้ภาพพจน์ คือภาพพจน์อดีตพจน์เพื่อแสดงความรู้สึกของนาง ดังนี้

“อันกำเนิดเกิดมาเป็นสตรี   บุรุษหนีหน่ายใจไม่สงสาร
จะแค้นตามเขาไปไม่ต้องการ   จะได้ความอัประมาณพันทวี”

จินตหราไม่ต้องการไปหาอิเหนา เพราะอิเหนาไม่ต้องการนางแล้ว ความเจ็บอายของนาง มีมากกว่าครั้งที่บุษบาถูกทิ้งตุนาหงัน เพราะครั้งนั้นอิเหนายังไม่พบบุษบา แต่การที่อิเหนาทิ้ง จินตหราทั้งที่ได้ครองรักกับนางแล้ว ย่อมแสดงให้เห็นว่าจินตหราเป็นรองบุษบา ความอับอาย และความเจ็บแค้นใจของนางจึงมีมากที่สุด การที่จินตหราพูดว่า “แค้น” หมายถึงฝัน ทำไม่เป็น หรือไม่สันทัดแล้วยังอวดดีขึ้นทำ และสะเออะ ในที่นี้จึงมีความหมายว่าจินตหราตั้งต้นที่จะตาม อิเหนาไป ทั้ง ๆ ที่อิเหนาไม่ต้องการนาง หากทำเช่นนั้นจริง จินตหราต้องได้รับความอับอายที่สุด การที่เกิดเป็นหญิงแล้วไม่สามารถผูกมัดใจชายไว้ได้เป็นความอับอายมาก จินตหราว่า “จะได้ ความอัประมาณพันทวี” การใช้จำนวนบอกว่าเจ็บอายเป็น “ พันทวี” เป็นการใช้นับที่ เกินจริง เป็นโวหารอดีตพจน์ เพื่อแสดงความเจ็บอายของตนว่ามีมากที่สุด ทั้งนี้เพื่อให้เห็นภาพ ได้อย่างเด่นชัด ผู้อ่านจึงรับรู้อารมณ์และความรู้สึกของจินตหราได้เป็นอย่างดี การใช้คำบอก จำนวนเพื่อบอกความรู้สึกของตนว่าเป็นอย่างไรนี้ เพื่อเน้นความรุนแรงของความรู้สึกเจ็บอายที่ จินตหราได้รับ ต่อไปอิเหนามาขอโทษนางหลายครั้ง นางก็ไม่ยกโทษให้อิเหนา เพราะความ เจ็บแค้นใจของนางมีมากมายและความรุนแรงยิ่งนักนั่นเอง

การสร้างอารมณ์สะเทือนใจในบทสนทนาตอนนี้ เกิดจากการใช้ภาพพจน์อดีตพจน์แสดงอารมณ์ และความรู้สึกของจินตหรา และยังเกิดจากการใช้ถ้อยคำรุนแรงดำเนินด่าว่าตนเอง การ สะท้อนภาพความเจ็บอาย ความคับแค้นใจ และความเสียใจของหญิงสาวคนหนึ่ง ผู้ซึ่งทำผิด ด้วยการตั้งใจล่วงละเมิดจารีตของกษัตริย์วงศ์เทวา เพราะความพอใจของตน ผลจากการกระทำ นั้นทำให้ต้องได้รับความอับอาย ไม่ว่าจะตนเอง พระราชบิดาพระราชมารดา และชาวเมือง ในปกครองของตน ทำให้เสื่อมเสียชื่อเสียงและต้องได้รับคำครหานินทาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ภาพความคั่งแค้นใจและทรมนทรมายใจของจินตะหรา ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจได้แก่ ความสงสารและเห็นใจจินตะหรา

อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดจากบทสื่อสารแสดงอารมณ์โกรธของจินตะหรา นอกจากเป็น ความสงสารและเห็นใจจินตะหราแล้ว บางครั้งยังเกิดความรู้สึกตำหนิจินตะหรา เพราะนางตั้งใจ ละเมิดจาริต ผลตอบแทนคือความอับอาย จึงเป็นสิ่งที่นางควรจะได้รับ อย่างไรก็ตามหากพิจารณา อย่างลึกซึ้งแล้ว จะพบว่าอิเหนาเป็นฝ่ายชักจูงให้นางร่วมกระทำผิด กอปรกับรูปสมบัติและ คุณสมบัติอันเป็นเลิศของอิเหนา ทำให้จินตะหราใจอ่อนยินยอมอิเหนาอย่างง่ายดาย ผู้อ่านสงสาร นาง เพราะรู้ดีว่าความผิดครั้งนี้เป็นเพราะอิเหนาเริ่มต้นด้วย อิเหนาเป็นฝ่ายติดตามนางมา ความผิดของนางมีเพียงความใจอ่อนยินยอมเป็นของอิเหนาทั้งที่อิเหนามีคู่ตุนาหงันแล้ว ผิดนั้น จึงไม่ได้เกิดจากนางเพียงคนเดียว ความจริงข้อนี้ทำให้ผู้อ่านสงสารและเห็นใจนาง

บทสื่อสารของตัวละครที่แสดงอารมณ์โกรธ แสดงให้เห็นว่าตัวละครเกิดความเจ็บแค้นใจ เสียใจ ชุ่นเคืองใจ ไม่พอใจ และโกรธเคือง ความรู้สึกต่างๆเหล่านี้ปะปนกันไป การที่ตัวละคร ต้องเก็บกักความรู้สึกเหล่านี้ไว้เป็นเวลานาน ทำให้เมื่อต้องแสดงอารมณ์จึงระบายความรู้สึก ต่างๆเหล่านี้อย่างรุนแรง ทั้งตำหนิและตัดพ้อต่อว่าผู้ที่ทำให้ตนต้องโกรธ ถ้อยคำของตัวละคร คมคาย แสดงชั้นเชิงในการพูดอย่างเด่นชัด ผู้อ่านรับรู้ถึงความโกรธนั้นรุนแรงและลึกซึ้งที่สุด อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดกับผู้อ่านได้แก่ความรู้สึกเข้าใจและเห็นใจตัวละคร

๓ บทสื่อสารของตัวละครที่แสดงอารมณ์โศก อารมณ์โศกในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้เกิดจากการรับรู้ความหมายนะของตัวละครตัวหนึ่งตัวใด แต่เป็น อารมณ์โศกที่เกิดจากการรับรู้ความทุกข์ทรมานเพียงชั่วคราวของตัวละคร ได้แก่ความรุ่มร้อน ทรมนทรมายใจเพราะยังไม่สมในรัก ความสิ้นหวังของตัวละครที่คิดว่าไม่มีทางได้สมหวังในความรัก การที่ตัวละครคิดว่าต้องลาจากผู้เป็นที่รักโดยไม่มี ความหวังว่าจะได้พบกันอีก และการต้อง พลัดพรากจากคนรัก ผลที่เกิดคือตัวละครแสดงความคิดความรู้สึกตลอดจนปฏิบัติการต่างๆออกมา ในส่วนนี้จะเลือกพิจารณาบทสื่อสารของตัวละครเอกได้แก่ บทสื่อสารที่แสดงอารมณ์โศกของ อิเหนา และบุษบา

อารมณ์โศกของอิเหนา ตัวอย่างแรกคือบทกวีคำหนึ่งที่แสดงถึงความรุ่มร้อนทรมานทรมายใจของตัวละคร หญิงที่ทำให้อิเหนาร่ำร้อนทรมานทรมายใจที่สุดคือบุษบา เพราะเหตุที่ทำให้อิเหนาไม่สมหวังในตัวบุษบา เกิดจากอิเหนาตำหนิตอบบุษบาด้วยตัวเอง ความรักในครั้งนั้นทำให้อิเหนาโศกเศร้าเสียใจมาก คำรำพึงรำพันของอิเหนาเป็นดังนี้

“ทอดองค์ลงกับที่บรรจถรณ์	จะเปลื้องเครื่องอาภรณ์ก็หาไม่
ให้ระทวยระทอสดใจ	แต่ตริตริกนี้กินไปมา
ใช้ว่าโคมเจลาเยาวลักษณ์	เสียดายศึกคือสัญแหงา
จะระคนปนศักดิ์จรรกา	อนิจจาพี่จะทำประการใด
จะคิดไฉนดินะอกเอ๋ย	จะได้เขยชมชิตพิสมัย
พระเร่งร้อนร่านทะยานใจ	ดังเพลิงกาฬผลาญไหม้ทั้งกายา
ถูกใจได้คิดสิการแล้ว	ดังดวงแก้วตดต้องแผ่นผา
ร้าวระยำซ้ำจิตเจ็บจورا	ประหนึ่งว่าจะวายชีวี
แน่นอนถอนฤทัยไหลหลง	ถึงองค์บุษบายาหยี
ลืมนามสุดานารี	ภูมิสร้อยเศร้าโศกาลัย ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๓๖๔.)

การใช้ถ้อยคำ เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจให้เกิดกับผู้อ่านได้เป็นอย่างดี อากา “ระทวยระทอสดใจ” แสดงถึงอาการโศกเศร้าไปมาอย่างหมดแรง เพราะตอนนี้อิเหนาหมดกำลังใจแล้วว่า จะได้ครองรักกับบุษบา ความเหนื่อยอ่อนหมดกำลังใจของอิเหนาจึงแสดงออกด้วยอาการดังกล่าว นับว่าเป็นการเลือกใช้คำที่ทำให้เห็นภาพและความรู้สึกของอิเหนาในตอนนี้ได้ดียิ่งนัก

การใช้ถ้อยคำในความเปรียบที่ว่า “พระเร่งร้อนร่านทะยานใจ ดังเพลิงกาฬผลาญไหม้ทั้งกายา” คำ “เร่ง”, “ร้อน”, “ร่าน” และ “ทะยานใจ” แสดงความรุ่มร้อนใจและความกระวนกระวายใจของอิเหนา เป็นความรู้สึกทรมานทรมายใจเพราะเสียดายบุษบา ถ้อยคำทั้งสี่เป็นการเน้นให้เห็นสภาพจิตใจของอิเหนาในตอน นี้ การเรียงคำทั้งสี่ไว้ด้วยกันจึงแสดงว่าอิเหนาร่ำร้อนยิ่งนัก

ถ้อยคำที่ไพเราะในคำกลอนตอนนี้ก็คือ “อุกใจได้คิด” คำว่า “อุกใจ” หมายถึงสะดุดใจ ใช้เพื่อแสดงให้เห็นว่าอิเหนาเพิ่งคิดได้ตอนนี้เองว่าตนคิดผิดทำผิดที่ตัดรอนบุษบาคู่ตุนาหงันของตน คำว่า “อุกใจ” ยังแสดงถึงความเสียใจของอิเหนาอีกด้วย

การใช้ภาพพจน์ ความรู้สึกเสียดายบุษบา ใช้ภาพพจน์ที่โดดเด่นเปรียบเทียบ ซึ่งทำให้ผู้อ่านประทับใจมาช้านาน เป็นความเปรียบตามขนบวรรณคดีไทย เปรียบผู้หญิงที่ตนรักเป็นดั่ง “ดวงแก้ว” ที่เปราะบางและมีค่ายิ่ง การสูญเสียคนรักไปก็เหมือนกับดวงแก้วที่เปราะบางมีค่ายิ่งนั้นได้แตกสลาย มีอาจแก้ไขให้กลับคืนได้ ดังเช่นความรู้สึกของอิเหนาที่สูญเสียบุษบาให้จกรา

“อุกใจได้คิดสิการแล้ว รำวระยำซ้ำจิตเจ็บจกรา	ดั่งดวงแก้วตกต้องแผ่นดิน ประหนึ่งว่าจะวายชีวิ”
--	---

ความรู้สึกเสียดายและเจ็บปวดที่ต้องสูญเสียบุษบาไป ทำให้อิเหนารำร่ำพันความในใจของตน ความเปรียบตอนนี้สามารถสื่อความรู้สึกทั้งหมดของอิเหนาได้อย่างเด่นชัด อิเหนาไม่สามารถแก้ไขทุกสิ่งทุกอย่างกลับคืนมาเหมือนเดิมได้ “ภาพ “ดั่งดวงแก้วตกต้องแผ่นดิน” แสดงเหตุการณ์ที่ดวงแก้วอันเปราะบางมีค่ายิ่งได้ตกกระทบ “ตกต้องแผ่นดิน” ซึ่งแข็งกระด้าง ดวงแก้วนั้นต้องแตกสลายทันทีที่กระทบความแข็งกระด้างนั้น ทั้งหมดนี้เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้กล่าวว่ามีผลที่ตามมาจะเป็นอย่างไร แต่ผู้อ่านสามารถสร้างภาพนั้นได้จากเหตุที่แสดงไว้” (สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, ๒๕๒๘) การใช้ภาพพจน์อุปมาโวหารในตอนนี้ จึงสามารถสื่อความรู้สึกของอิเหนาได้อย่างชัดเจนยิ่งนัก

การใช้อุปมาโวหารเพื่อแสดงความรุ่มร้อนทรมานทรมายใจของอิเหนา ปรากฏอย่างเด่นชัดจากคำกลอน “พระเร่งร้อนร่านทะยานใจ ดั่งเพลิงกาฬผลาญไหม้ทั้งกายา” การเปรียบเทียบรุ่มร้อนใจของอิเหนาเปรียบได้กับ “เพลิงกาฬ” ก็คือไฟอันร้อนแรง ดังนั้นความทรมานทรมายใจของอิเหนาจึงไม่ใช่เพียงไฟธรรมดาเท่านั้นแต่เป็นไฟที่ร้ายแรงและร้อนแรงที่สุด “เพลิงกาฬ” นี้เองที่ “ผลาญ” คือทำลายล้างทั่วตัวอิเหนา การใช้คำซ้อนว่า “ผลาญไหม้” จึงเป็นการเน้นถึงกิริยาการทำลายล้างของไฟอันร้ายแรงนั้น เพื่อให้เห็นว่าอิเหนาต้องรุ่มร้อนใจยิ่งนัก การเลือกใช้ความเปรียบในตอนนี้ จึงทำให้เข้าใจความรู้สึกของอิเหนาได้ดีที่สุด

ความเจ็บปวดรวดร้าวใจของอิเหนา แสดงออกอย่างเด่นชัดด้วยความเปรียบว่า“ร้าวระยำ
ซ้ำจิตเจ็บอุรา ประหนึ่งว่าจะวายชีวิ” ความรู้สึกเจ็บปวดใจนี้มีมากที่สุด ทำให้เจ็บปวดที่สุด
ความรุนแรงนั้นอาจทำให้อิเหนาเสียชีวิตได้ การใช้อุปมาโวหารในตอนนี้จึงแสดงให้เห็นว่า อิเหนา
ให้ความสำคัญกับความรักรเหนือสิ่งใด แม้ชีวิตของอิเหนาก็สามารถแลกกับความสุขสมหวัง
ในความรักได้ ความรักที่อิเหนามีให้บุษบาจึงลึกซึ้งและรุนแรงยิ่งนัก

เห็นได้ว่าบทคิดคำนึงตอนนี้ใช้อุปมาโวหารสามครั้ง เพื่อสื่อความรู้สึกรุ่มร้อนใจของอิเหนา
นั่นคือ

“จะคิดไฉนดินะอกเอ๋ย
พระเร่งร้อนร่านทะยานใจ
อุจใจได้คิดสิการแล้ว
ร้าวระยำซ้ำจิตเจ็บอุรา

จะได้เขยชมชิตพิสมัย
ดังเพลิงภาพฝนลาญไหม้ทั้งกายา
ดังดวงแก้วตดต้องแผ่นผา
ประหนึ่งว่าจะวายชีวิ”

จึงกล่าวได้ว่าการใช้ภาพพจน์อุปมาโวหารในบทสี่สสารตอนนี้ เป็นที่ประทับใจผู้อ่าน
มาช้านาน เพราะเน้นความรู้สึกของอิเหนาได้อย่างเด่นชัดที่สุด ไม่ว่าจะมีความเสียดายบุษบา
ความสิ้นหวังในตัวบุษบา ซึ่งเกิดจากตัวอิเหนาเป็นผู้กระทำทั้งสิ้น ภาพที่ปรากฏในใจผู้อ่าน
จึงเป็นภาพความร้อนรุ่มกระวนกระวายใจของอิเหนา ซึ่งทุกขโศกเพราะยังไม่สมหวังในความรัก

ผู้อ่านรับรู้ความรักและความรู้สึกของอิเหนาที่มีต่อบุษบา อิเหนาเพิ่งได้คิดว่าตนทำผิดคิดผิด
ที่ไปหลงไหลจินตะหรา รู้ว่าอิเหนาร้อนรุ่มทรมานทรมานใจ อันมีเหตุจากตนเองเป็นผู้ที่ไม่เห็นค่า
ในหญิงที่ตนรัก และด่วนตัดสินใจก่อนได้รู้ความจริง ทำให้ต้องเศร้าเสียใจเพราะการกระทำ
ของตน ความรักของอิเหนาในตอนนี้จึงเป็นความรักที่ทำให้เกิดทุกข์ ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสงสาร
อิเหนาเพราะความผิดพลาดที่เกิดจากอิเหนาเอง ย่อมสร้างความเป็นทุกข์ยิ่งขึ้นให้กับอิเหนา
ความรู้สึกของอิเหนาที่เพิ่งได้คิด เพิ่งรู้ว่าคิดผิดทำผิด ย่อมสร้างความทุกข์ใจและเจ็บซ้ำให้กับ
อิเหนาเป็นที่สุด ความรักและความเสียดายบุษบาทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งในความรักนั้น
โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นความรักที่ทำให้อิเหนาตั้งใจหาทางทำให้ตนได้สมรักกับบุษบา และ
เกิดความเห็นใจอิเหนาที่กว่าจะคิดได้ก็เกือบเสียบุษบาให้จรกาแล้ว บทคิดคำนึงของอิเหนา

ในตอนนี่จึงสร้างอารมณ์สะเทือนใจให้ผู้อ่านได้ดีตอนหนึ่ง ซึ่งเกิดจากการใช้ภาพพจน์อุปมาโวหารถึงสามครั้ง ทำให้ติดตามตรึงใจผู้อ่านมาช้านาน

อารมณ์โศกที่เกิดจากความสิ้นหวังของตัวละครที่คิดว่าไม่มีทางได้สมรัก ได้แก่บทคิดคำนึงของอิเหนาเมื่อคิดว่าหมดหวังในตัวบุษบาแล้ว อิเหนาหลงไหลและคลั่งไคล้ในความงามของบุษบา จนต้องทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้นางมาเป็นของตน อิเหนาส่งราชสารให้บุษบา ให้สียะตราเป็นสื่อรัก และให้มะเดหวีดาหาช่วยเหลือ อิเหนาหวังว่ามะเดหวีจะช่วยตนได้เพราะหมดหวังทุกทางแล้ว เมื่อมะเดหวีปฏิเสธว่าช่วยอิเหนาไม่ได้แล้ว อิเหนาสิ้นหวังและเสียใจจนถึงกับสลบลงทันที คำรำพึงของอิเหนาต่อจากนั้นเป็นดังนี้

“โอ้อ่าครานี้จะอกุ	จะคงซื่ออยู่อย่างสงสัย
แม้ว่าแต่งการกันวันใด	จะกลั่นใจให้ม้วยมรณา
เมื่อได้ต้องถือถึงมือแล้ว	กลืนแก้วยังติดนาสา
เนียนวลนวลแนบแอบอูรา	ยังอุ้นอกพี่ยาไม่เว้นวาย
งามพักตร์งามโฉมประโลมจิต	ยังเตือนติดตามอยู่มิรู้หาย
บุญใดได้ต้องประคองกาย	บาปใดพรากรสยสมรไกล
หรือปางก่อนเราเคยพรากรัสต์	ให้คู่เกล้าเขาพลัดหรือไฉน
เวรมาเตือนภูวไนย	จึงพรากร้องไปให้จรกา
อุกใจได้คิดสิจินนิก	ไปพะวงหลงรักจินตะหรา
ประยูรหงส์ไม่จงเจตนา	ไปหลงชมสกุลกว่าดี
โอ้อแสนเสียดายสายสวาท	ไม่สมมาดหมายมิ่งมารศรี
จะอาลัยโยเล่าแก่ซื่อ	ชาตินี้มีได้ชิดสนิทนวล
พระไม่ทรงเสวยกระยาหาร	ทรมานหม่นไหม้ให้หวน
ไม่ขึ้นเฝ้าเข้าค้ำแต่คร่ำครวญ	พระทอดองค์ลงกำสรวลโศกาฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๔๖๘-๔๖๙.)

การใช้ถ้อยคำ คือการใช้ถ้อยคำเรียบง่าย กระชับและชัดเจน เพื่อแสดงเหตุผลที่ทำให้อิเหนาเกิดทุกข์ เหตุนั้นคือ

“เมื่อได้ต้องถือถึงมือแล้ว	กลืนแก้วยังติดนาสา
เนื่อนวลนวลแนบแอบอุรา	ยังอุ้นอกพียาไม่เว้นวาย
งามพักตร์งามโฉมประโลมจิต	ยังเตือนติดตามผู้มีรู้หาย
บุญใดได้ต้องประคองกาย	บาปใดพรากสายสมรไกล”

สาเหตุแห่งความโศกเศร้าเสียใจของอิเหนาคือ อิเหนาได้ใกล้ชิดผูกพันกับบุษบาแล้ว ซึ่งแม้แต่จรกาคู่ตุนาหงันบุษบายังไม่มีโอกาส रूपโฉมบุษบาทำให้อิเหนาเห็นความงดงามของนาง เสียงของบุษบาทำให้อิเหนาได้ยินเสียงอันไพเราะ ได้กอดบุษบาก็คืออิเหนาได้สัมผัสตัวนาง ซึ่งจะนุ่มนวลเพียงใดนั้นอิเหนาเป็นผู้เดียวที่รู้ และได้ใกล้ชิดนางทำให้อิเหนาได้กลิ่นกายนางซึ่งยังหอมกรุ่นตรึงใจอิเหนาเสมอ ความรู้สึกเหล่านี้จึงเพิ่มความหลงใหลบุษบายิ่งขึ้น ชาติแต่เพียงการได้ครอบครองตัวบุษบาเท่านั้น การมีโอกาสใกล้ชิดบุษบายิ่งกว่าชายใด ทำให้อิเหนาทรมาณใจที่สุด และเมื่อรู้ว่าสิ้นหวังในตัวบุษบาแล้ว อิเหนาจึงโศกเศร้าเสียใจที่สุด

ความดีเด่นของบทคิดคำนึงตอนนี้ ยังเกิดขึ้นจากการแสดงความห่วงใยที่สุดของผู้ที่ต้องสิ้นหวังในรัก ความรู้สึกนั้นแสดงผ่านความเชื่อเรื่องเวรกรรม เพื่อหาเหตุผลว่าทำไมตนต้องสิ้นหวัง นั่นคือการอ้างว่าเวรกรรมทำให้ต้องพลาดหวังในรัก แสดงถึงความอ่อนไหวและอับจนหนทาง

“งามพักตร์งามโฉมประโลมจิต	ยังเตือนติดตามผู้มีรู้หาย
บุญใดได้ต้องประคองกาย	บาปใดพรากสายสมรไกล
หรือปางก่อนเราเคยพรากสัตว์	ให้คู่เกล้าเขาพลัดหรือไฉน
เวรามาเตือนฎวไนย	จึงพรากน้องไปให้จรกา”

ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่อิเหนาเชื่อเรื่องเวรกรรม ที่ผ่านมานบุคลิกของอิเหนาที่แสดงออกอย่างเด่นชัดคือ ความเชื่อมั่นในตนเอง และการให้ความสำคัญต่อความต้องการของตนเอง การที่อิเหนาละเมียดจารีตของวงศ์เทวาก็เพราะบุคลิกลักษณะดังกล่าวของอิเหนา การอ้างเรื่องเวรกรรมในขณะนี้ จึงแสดงภาวะจิตใจที่ห่วงใยที่สุดของอิเหนา เพราะเป็นความเชื่อว่าการที่ต้องพลัดพรากจากคู่รักเป็นเพราะชาติก่อนเคยไปพรากคู่รักจากกัน อิเหนานำความเชื่อนี้มาอ้างกับเหตุการณ์ของตน

การใช้ถ้อยคำที่มีความดีเด่นอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ “อุกใจได้คิดสิดนิก ไปพะวงหลงรัก จินตะหรา” การใช้ถ้อยคำ “อุกใจได้คิด” ในตอนนี้เหมาะที่สุดในการบรรยายสภาพจิตใจของอิเหนาที่หลงผิดและคิดผิดเพราะขณะนี้เฝ้าหวังในตัวนางแล้ว รวมทั้งความเสียใจที่ตัวอิเหนาได้เคยหลอกตนเองว่าจินตะหรมีศักดิ์เท่าเทียมกับตน ถึงตอนนี้เมื่อเฝ้าจะ“อุกใจได้คิด” ทุกสิ่งก็สายเกินแก้แล้ว ความผิดหวังที่ตัดรอนบุษบาและหมดหนทางได้นางเป็นคู่ครอง ทำให้อิเหนาไม่กินไม่นอนจนกระทั่งล้มป่วย

การเน้นเรื่องอารมณ์ว่าเป็นใหญ่เหนือสิ่งใด ปรากฏในถ้อยคำที่แสดงความทุกข์ใจของอิเหนานั้นคือ “จะคงชีวิตอยู่อย่างสงสัย” “จะกลั่นใจให้ม้วยมรณา” และ “จะอาลัยโยเล่าแก่ชีวี” เพราะ “ชาตินี้มีได้ซิดสนิทนวล” เมื่อคิดว่าหมดหวังในตัวบุษบาแล้ว อิเหนาจึงไม่ต้องการมีชีวิตอยู่อีกต่อไป ซึ่งแสดงลักษณะนิสัยของอิเหนาว่าเป็นคนที่เห็นความรักสำคัญเหนือสิ่งใด เห็นได้ว่าอิเหนาเป็นคนที่ทุ่มเทใจให้หญิงที่ตนรัก เมื่อผิดหวังก็ยอมตายโดยไม่เสียดายชีวิต ด้วยเหตุที่บุษบาเป็นหญิงที่งดงามและสูงศักดิ์ที่สุด ที่สำคัญคือเป็นหญิงที่อิเหนาทอดทิ้งเพราะไม่เห็นค่าเมื่อมีคนอื่นมาแย่งนางไป อิเหนาจึงยิ่งเสียดาย และต้องการตัวนางยิ่งขึ้น เมื่อหมดหวังในตัวนาง อิเหนาจึงทุกข์ใจที่สุด เพราะเป็นความสูญเสียที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของอิเหนา

การใช้ภาพพจน์ ในที่นี้เป็นการรำพึงรำพันความผิดของตนว่า

“ประยูรหงส์ไม่จงเจตนา

ไปหลงชมสกุลกาว่าดี”

ความดีเด่นของคำกลอนนี้เกิดจากการใช้ภาษาสัญลักษณ์ เป็นการกล่าวถึงสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี ให้แทนความหมายอีกอย่างหนึ่ง ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ทันทีว่าหมายถึงอะไร และเกิดภาพชัดเจนขึ้น ในที่นี้คือการใช้คำ “สกุลกา” ซึ่งแสดงถึงความต่ำศักดิ์ของจินตะหรา และคำ“ประยูรหงส์” เพื่อหมายถึงความสูงศักดิ์ของบุษบา จึงแสดงให้เห็นถึงความต่างศักดิ์ของหญิงทั้งสองอย่างเด่นชัด และทำให้ผู้อ่านเห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น

การสร้างภาพความทุกข์ทรมานใจของจอมทัพผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งเฝ้าแต่ร้องไห้คร่ำครวญ ไม่กินไม่นอน หมกมุ่นอยู่กับความทุกข์ทรมานใจไม่ปฏิบัติภารกิจของตน โดยมีสภาพจิตใจอ่อนไหว สับสนรุนแรงที่สุด ทำให้ผู้อ่านรับรู้ความทุกข์โศกของอิเหนาซึ่งเกิดจากการสิ้นหวังในตัวบุษบา

ผลที่เกิดขึ้นคืออิเหนารำรำพันความเสียใจของตนและสำนักมืด โดยมีอาภักปภิกษยาแสดงความ
โศกเศร้าด้วย ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจคือ สงสารและเห็นใจอิเหนา

ความทุกข์โศกของอิเหนายังเกิดจากการต้องพลัดพรากจากบุษบา ความรู้สึกนี้พบมาก
ในบทนิราศซึ่งเป็นชนบประการหนึ่งในการแต่งวรรณคดีไทย ใช้เพื่อแสดงความรู้สึกของตัวละคร
เมื่อต้องเดินทางจากผู้เป็นที่รัก ในเรื่องมีบทนิราศหลายตอนที่แสดงอารมณ์ความรู้สึกของอิเหนา
เมื่อต้องพรากจากบุษบา ตัวอย่างแรกได้แก่บทนิราศเมื่ออิเหนาต้องไปเตรียมการลักบุษบา ซึ่ง
เป็นความหวังสุดท้ายของอิเหนา การใช้ภาพพจน์ที่โดดเด่นได้แก่การสร้างเปรียบเทียบ โดย
ให้สิ่งที่อิเหนาเห็นหรือสัมผัสในขณะนั้น มีลักษณะคล้ายภาพเหตุการณ์ระหว่างอิเหนาและ
บุษบา ใจความมีดังนี้

"พระวิโยคโศกเศร้าเปล่าเปลี่ยว	ดังมาเดียวลิวโลดตะลึงหลง
จนสายถือที่พระหัตถ์ก็พลัดลง	จึงค่อยคืบคั้นสมประดีดาด
กระจ่างแจ้แสงเทียนโคมส่อง	เหมือนเมื่อน้องเสี้ยนเทียนอธิษฐาน
ลมพัดเพลิงดับอนธกาล	ประมาณเหมือนต้อนค่างควาดับไฟ
กลิ่นล้าदनนวนหอมเหมือนกลิ่นเจ้า	ที่คลั่งเคล้าชมชิตยังคิดได้
เดือนดับลับเมฆมืดไป	เหมือนมืดในวิหารบศรี
แว่วเสียงสำเนียงดูเหว้าร้อง	เหมือนเสียงน้องร้องทูลมะเดหวี
วังเวงใจในเวลาราตรี	จนแสงทองส่องสี่สว่างฟ้า ฯ"

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๔๙๐.)

อิเหนาเตรียมทัพเดินทางเมื่อเวลาสองยามเพื่อไปดูดำที่แต่งไว้ อิเหนาทุกข์โศกเพราะ
ยังไม่สมรักในตัวบุษบา และใกล้พิธีอภิเษกแล้ว การออกเดินทางในตอนกลางคืนยิ่งสร้างความ
วังเวงใจให้อิเหนามากขึ้น

การใช้ถ้อยคำ ได้แก่คำกลอนบทแรกคือ

"พระวิโยคโศกเศร้าเปล่าเปลี่ยว	ดังมาเดียวลิวโลดตะลึงหลง
จนสายถือที่พระหัตถ์ก็พลัดลง	จึงค่อยคืบคั้นสมประดีดาด"

การขึ้นต้นในลักษณะเช่นนี้เป็นการขึ้นต้นด้วยน้ำเสียงของผู้แต่ง เพื่อแสดงอากัปกิริยาและความรู้สึกในใจตัวละคร ความรู้สึกในใจอิเหนาส่งผลถึงความรู้สึกภายนอกได้เด่นชัดที่สุด ความโศกเศร้าที่สุดในใจทำให้อิเหนาจมอยู่ในความทุกข์เพียงลำพัง ทั้งที่เป็นการเดินทางทั้งกองทัพใจที่เปล่าเปลี่ยววังเวงทำให้จมอยู่ในความคิดคำนึงของตน จนกระทั่งไม่มีสติ หมดแรงเพราะความทุกข์ใจ ซึ่งแสดงด้วยความรู้สึกภายนอกคือ "จนสายถึงที่พระหัตถ์ก็พลัดลง" คำกลอนบทแรกนี้จึงเป็นการบอกเล่าให้ผู้อ่านเห็นว่า อิเหนาอยู่ในวังค์และเกิดความทุกข์จนไม่มีสติ สภาพธรรมชาติกลางดึกจึงทำให้อิเหนาโศกเศร้าและว่าเหวี่ยงนักร เห็นได้ว่าอิเหนาทุกข์โศกยิ่ง ความรู้สึกนี้เองที่ทำให้อิเหนามกมุ่นอยู่กับความคิดถึงบุษบา คิดกลับไปกลับมาตั้งแต่กลางดึกจนกระทั่งรุ่งเช้า ซึ่งปรากฏในการใช้ถ้อยคำว่า "วังเวงใจในเวลารাত্রี จนแสงทองส่องสีสว่างฟ้า"

การใช้ภาพพจน์ ผู้อ่านรับรู้ความรู้สึกของอิเหนาจากการใช้ความเปรียบ เมื่อพบเห็นสิ่งใดที่ชวนให้คิดถึงนาง ก็จะทำให้อารมณ์รักและคิดถึงบุษบามากยิ่งขึ้น การเดินทางขณะนี้เป็นเวลาล่วงสองยามแล้ว ความมืดและความเงียบสร้างความวังเวงใจได้มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้สึกของอิเหนาในตอนนี้เป็นความรู้สึกของผู้ที่ยังไม่สมหวังในความรัก ต้องลาจากคนรัก และเหตุการณ์ที่เตรียมลักบุษบายังไม่สัมฤทธิ์ผล อิเหนาจึงวิตกกังวล การจากมาของอิเหนาในครั้งนี้มีทั้งความทุกข์ร้อนใจและความรู้สึกเจ็บเหงาวังเวงใจ ความมืดยามราตรีที่มีเพียงแสงเทียนจากโคม ทำให้คิดถึงบุษบาเสียงเทียนในวิหาร ความสว่างที่ได้จากแสงเทียนเหมือนกันทำให้อิเหนาคิดถึงบุษบา โคมดับเพราะลมพัด ทำให้คิดถึงครั้งที่อิเหนาให้สังคามาระตาและพี่เลี้ยงต้อนรับความมาดับไฟ ความมืดจากแสงเทียนดับเป็นเหตุการณ์ที่เหมือนกัน กลิ่นดอกลำดวนที่ลอยมากับสายลม ทำให้คิดถึงกลิ่นกายของบุษบาที่หอมกรุ่น ภาพดวงจันทร์ที่ค่อยๆ ลอยจนลับเมฆ เหลือเพียงความมืดมิด ทำให้คิดถึงความมืดขณะที่อยู่ในวิหารกับบุษบา ได้ยินเสียงนกร้อง ก็ทำให้คิดถึงเสียงร้องของบุษบา ทั้งหมดนี้สร้างความวังเวงใจให้กับอิเหนายิ่งนัก เพราะทำให้คิดถึงบุษบายิ่งขึ้น อิเหนามกมุ่นอยู่กับความคิดและความรู้สึกของตน ตั้งแต่เริ่มออกเดินทางซึ่งฟ้ายังมีมืดมิดจนกระทั่งท้องฟ้าสว่าง

การใช้ความเปรียบตอนนี้ แสดงให้เห็นว่าสภาพธรรมชาติจับใจจิตใจอิเหนา ความงดงามของธรรมชาติจึงเป็นสิ่งเร้าอารมณ์รัก ทำให้อิเหนาโศกเศร้าและวังเวงใจยิ่งขึ้น

ผู้อ่านรับรู้ความรู้สึกของอิเหนา และเกิดความสงสารและเห็นใจอิเหนา เพราะขณะนี้อิเหนาเกิดความทุกข์ เป็นความทุกข์ที่เกิดจากการได้สัมผัสและใกล้ชิดบุษบา ยิ่งกว่าชายใด เกิดความหวังที่จะได้บุษบาและสิ้นหวัง ความหวังสุดท้ายของอิเหนาคือเตรียมการลักบุษบา โดยรู้ว่าเป็นการทำคามผิดร้ายแรงมากและยังไม่รู้ว่าจะทำสำเร็จหรือไม่ ความทุกข์และความกังวลใจที่ยังไม่สมหวังในรัก ทำให้หมกมุ่นทรมานทราวยคิดถึงเพียงบุษบา

บทนิราศรำพึงรำพันความในใจของอิเหนาในตอนนี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งประทับใจในความรักของอิเหนาที่มีต่อบุษบา ซึ่งเกิดจากการใช้ความเปรียบที่นำเอาคำที่มีเสียงเหมือนกันมาจับเข้าคู่กับคำที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับความรู้สึกของอิเหนา มีความไพเราะทั้งเสียงของคำและความลึกซึ้งในความหมายของถ้อยคำตอนนั้น ได้แก่แสงเทียนจากโคมกับแสงเทียนเมื่อบุษบาเสียงเทียน ลมพัดเพลิงดับกับการดับคางคางดับไฟ กลิ่นดอกกลาดวนกับกลิ่นกายบุษบา ความมืดขณะนี้กับความมืดในวิหาร และเสียงนกร้องกับเสียงบุษบาร้องทูลมะเดหวี การใช้ความเปรียบตอนนี้เป็นไปอย่างไร้เพราะ ทั้งเสียงของคำ และความหมายของคำให้ภาพอารมณ์ความรู้สึกของอิเหนาในขณะนั้นอย่างเด่นชัด ทำให้ผู้อ่านเห็นความโศกเศร้าวังเวงใจของอิเหนา แล้วเกิดความสงสารเห็นใจอิเหนา

ต่อไปนี้เป็นบทคิดคำนึงเมื่ออิเหนาสมรักกับบุษบาแล้ว แต่ต้องพรากจากกันเพราะอิเหนาต้องไปแก้สงสัยในเมืองดาหา ใจความเป็นดังนี้

“ครั้นถึงเชิงผาสะตาทนมัน	พระทรงฤทธิ์พิศพรรณพฤกษา
บ้างออกดอกดวงพวงผกา	รุกษชาติดาษดาสารพัน
พี่ปลุกไฉนหวังว่าจะพาเจ้า	โคมเจลามาลเล่นสะตาทนมัน
เจ้ามาอยู่ถ้าทองได้สองวัน	ยังมีทันที่จะพามาชมเขย
ชะรอยกรรมจำพรากให้จากไป	จะผ่อนผันฉันใดนะออกเขย
แม้้นเขามีสงสัยไม่ไปเลย	จะอยู่เขยชมแก้วกัลยา
หอมกลิ่นกล้วยไม้ที่ใกล้ทาง	เหมือนกลิ่นสไบบางขนิษฐา
พระเปลี่ยวเปล่าเศร้าสร้อยวิญญาน์	เหลียวดูคูหาให้จาบัลย์

ตะลึงแลจนลึบเนียนเนตร
พระรับขับอัสดรจรรจล

ยิ่งอาดูรพูนทวษโคกศัลย์
หมายมั่นดั้นดงตรงมาฯ"

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๕๔๗.)

การใช้ถ้อยคำ ความดีเด่นของบทคิดคำนึงตอนนี้ เกิดจากการใช้ถ้อยคำที่มีเนื้อหากินใจ เป็นการแสดงความรู้สึกในใจของอิเหนาที่มีต่อบุษบา ไม่ว่าจะ เป็นความรักความผูกพัน และ ความห่วงหาอาทร โดยมีภาพธรรมชาติที่ร่มรื่นไว้ความรู้สึกของอิเหนาให้คิดถึงบุษบามากยิ่งขึ้น ถ้อยคำที่ทำให้ผู้อ่านสงสารอิเหนาคือ

"พี่ปลูกไว้หวังว่าจะพาเจ้า   โฉมเฉลามาเล่นสะตาทมหัน
เจ้ามาอยู่ถ้ำทองได้สองวัน   ยังมีทันที่จะพามาชมเชย"

ความมุ่งมั่นตั้งใจที่จะทำสิ่งที่ดีที่สุดเพื่อให้คนรักพอใจ แต่คนรักกลับไม่มีโอกาสได้ชื่นชม สร้างความเสียายและผิดหวังให้ผู้ตั้งใจทำยิ่งนัก ดังเช่นความรู้สึกของอิเหนาในขณะนี้ อิเหนา ตั้งใจแต่งสวนให้สวยที่สุด ดีที่สุด เพื่อจะได้พาบุษบามาชมสวน เพื่อให้บุษบาสุขใจ แต่กลับ ไม่มีโอกาสได้ทำเช่นนั้น ความตั้งใจของอิเหนาจึงสูญค่าไปทันที เมื่อพบพรรณไม้ต่างๆมากมาย ที่ตนตั้งใจทำเพื่อบุษบา อิเหนาจึงโศกเศร้าเสียใจยิ่งนัก ความรู้สึกนี้เกิดจากความเสียายและความผิดหวังนั่นเอง

ความดีเด่นของบทคิดคำนึงตอนนี้ ยังเกิดจากการแสดงความห่วงใยของอิเหนาให้ผู้อ่าน ได้รับรู้ นั่นคือการอับจนหนทาง ไม่รู้สาเหตุของปัญหาว่าเป็นอย่างไร จึงอ้างว่าเป็นเพราะ เวรกรรม ซึ่งเกินกำลังของมนุษย์จะแก้ไขได้ ความรู้สึกห่วงใยของอิเหนาปรากฏในคำกลอนที่ว่า

"ชะรอยกรรมจำพรากรให้จากไป   จะผ่นผันฉันใดนะอกเอ๋ย
แม้้นเขามิสงสัยไม่ไปเลย   จะอยู่เชยชมแก้วกัลยา"

ความห่วงใยนี้ขัดกับลักษณะของคนที่มีมั่นใจในตัวเองอย่างสูง การพลัดพรากรนี้จึงทำให้ อิเหนาห่วงใยที่สุด

ความโศกเศร้าเสียใจของอิเหนา นอกจากจะรับรู้ผ่านความคิดคำนึงของอิเหนาแล้ว ผู้อ่านยังรับรู้จากอากัปกริยาของอิเหนา นั่นคือ

“พระเปลี่ยวเปล่าเศร้าสร้อยวิญญาน์   เหลียวดูคูหาให้จาบัลย์
ตะลิ่งแลจนลับนัยน์เนตร   ยิ่งอาดูรพูนทเวษโศกศัลย์”

ภาพความอาลัยรักของอิเหนา ทำให้ผู้อ่านสงสารและเห็นใจ เห็นได้ว่าอิเหนาต้องฝืนใจมากที่ต้องพรากจากนุชบา ภาพความอาลัยรักนั้นได้แก่ การที่อิเหนาเฝ้ามองถ้ำที่เคยอยู่กับนุชบา มองอย่างไม่อาจจะให้คลาดสายตา การที่ต้องเฝ้ามองที่อยู่ที่เคยครองรักกันอย่างเป็นสุข จึงเป็นการเพิ่มความทุกข์โศกในใจอิเหนา เพราะเป็นการเพิ่มความอาลัยรักในตัวนุชบา และความรู้สึกพะวักพะวงไม่อยากจะจากไป เมื่อรักมากเท่าใดก็ต้องโศกเศร้าเสียใจมากเท่านั้นเพราะต้องพรากจากกัน ถ้อยคำ “ตะลิ่งแลจนลับนัยน์เนตร” แสดงว่าไม่อยากจะให้ภาพนั้นลับสายตา เมื่อไม่เห็นภาพนั้นแล้วจึงยิ่งโศกมาก คำกลอน “ยิ่งอาดูรพูนทเวษโศกศัลย์” จึงแสดงถึงความโศกเศร้าเสียใจของอิเหนาซึ่งมีมากมายเพราะเพิ่มพูนขึ้นนั่นเอง

การใช้ถ้อยคำบาทสุดท้ายว่า “พระรีบขับอัสดรจรรจรัล   หมายถึงมันดั้นดงตรงมา” แสดงให้เห็นว่าอิเหนามีความหวังว่าจะได้กลับมาครองรักกับนุชบา “พระรีบขับอัสดรจรรจรัล” เพราะอิเหนาคิดว่าจะไปเพียงครู่เดียว แล้วจะได้รับกลับมาหานาง อิเหนาจึงตั้งใจไปแก้สงสัยให้เสร็จโดยเร็ว ซึ่งแสดงจากถ้อยคำในบาทสุดท้ายนี้

บทคิดคำนึงที่แสดงอารมณ์โศกของอิเหนาในตอนี้ มีความดีเด่นในการสะท้อนภาพมนุษย์ผู้มีอำนาจและบารมีสูงส่ง ที่ต้องพรากจากคนรัก โดยมีเหตุการณ์จำเป็นบังคับ ทำให้ต้องฝืนใจทำสิ่งที่ไม่ต้องการ ขณะที่จากคนรักได้ผ่านสถานที่ซึ่งเคยตั้งใจทำอย่างดีที่สุด เพื่อสร้างความพอใจให้นาง แต่กลับไม่มีโอกาสได้อยู่ร่วมสุขด้วยกัน ทำให้ความทุกข์โศกเพิ่มมากขึ้น และเกิดความลึกลับสงสัยว่าอาจเป็นเพราะเวรกรรมจึงต้องพรากจากนาง ผู้อ่านรับรู้ความทุกข์โศกของอิเหนาจากความคิดคำนึงและอากัปกริยาของอิเหนา ภาพความอัปยศหนทางของอิเหนา จอมทัพผู้เก่งกล้าสามารถ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจประเภทหนึ่งนั่นคือความสงสารเห็นใจอิเหนา ซึ่งเกิดจากการใช้ถ้อยคำที่มีเนื้อหาทิ่มแทงใจผู้อ่าน เป็นการแสดงความรู้สึกของอิเหนาที่มีต่อนุชบา ไม่ว่าจะเป็นความรัก ความผูกพัน และความห่วงหาอาทร

ต่อไปนี้เป็นบทนิราศคร่ำครวญของอิเหนาเมื่อต้องไปแก่งสยในเมื่องดาหา ความทุกข์ระทมที่ต้องพรากจากบุษบา ทำให้อิเหนารำพึงรำพันความในใจของตนดังนี้

“เดินทางกลางป่าพงาเวศ	ภูเวศรัญจวนนวนหา
ให้คะเนถึงแก้วกัลยา	พระราชาทูษณ์กนกนักรวง
เหลือบดูหมู่บุหรในดงดอน	ไม่ร้องร่อนจับเจ้าเหงางวง
อันมิ่งไม้ที่ออกดอกดวง	ก็โรยร่วงเหี่ยวแห้งไม่แบ่งบาน
ฝูงเนื้อลิ่มถิ่นกินระบัด	โคกระทิงวิ่งตัดมาน้ำฉาน
เหมือนจะทูลข่าวขัดทาดาน	พระเห็นเหตุเภทพาลก็หลากใจ
ร่อนระงมลมแล้งไม่พานพัด	เจียบสงัดไปไม้ก็ไมไหว
พวงอุษะต้นหยงที่ทรงไป	ก็ขาดตกลงในกลางทาง
ไม้ใหญ่อย่างสูงสูงระหง	ไม่ต้องลมล้มลงมาขัดขวาง
อัศจรรย์วันนี้ประหลาดกลาง	เดินทางแต่ก่อนบ่ห่อนมี
พระยังคิดคะเนถึงผืน	เห็นสมกันกับกลางกลางวิถี
ให้ระทดฤทัยถึงเทวี	พลงเร่งพาซิคลาโคล ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๕๔๗-๕๔๘.)

อิเหนาได้สมรักบุษบาในถ้ำทองเพียงสองวัน แล้วเกิดนิมิตแสดงให้เห็นว่าต้องเกิดเหตุร้าย ทำให้อิเหนาต้องพรากจากบุษบา ขณะนั้นจระก้ออกตามหาบุษบาและพบกับพวกของอิเหนา อิเหนาจึงต้องไปแก่งสยในเมื่องดาหา ทั้งที่วิตกในนิมิตที่สุด แต่อิเหนาก็จำเป็นต้องไป การลาจากบุษบาในครั้งนั้นนอกจากจะมีความรักและอาลัยในตัวเองแล้ว ยังมีความวิตกกังวลว่าจะเกิดเหตุร้ายขึ้นกับบุษบาอีกด้วย อิเหนาจึงจากบุษบามาอย่างผู้ที่มีความทุกข์ที่สุด

การใช้ถ้อยคำ เพื่อแสดงความหวาดหวั่นของอิเหนา การเดินทางมาแก่งสยในครั้งนี้อิเหนาคิดว่าจะรีบไป เพื่อจะได้กลับมาครองรักกับบุษบา แต่ขณะเดินทางกลับพบเหตุการณ์หลายอย่าง ซึ่ง “เดินทางแต่ก่อนบ่ห่อนมี” อิเหนาจึงคิดว่าเป็นลางร้าย เป็นลางสังหรณ์ที่ไม่พ้องกับผืนร้ายของอิเหนา จึงทำให้เกิดความทุกข์โศก ดังนั้นจึง “พลงเร่งพาซิคลาโคล” เพื่อจะได้กลับมาหาบุษบาโดยเร็ว การใช้ถ้อยคำตอนนี้จึงแสดงภาวะจิตใจของอิเหนาได้เป็นอย่างดี

ความรู้สึกของอิเหนาขณะเดินทางเป็นดังนี้คือ “พระราชาทูษณ์หนักหนักทรวง” ความทุกข์ของอิเหนามีมากมายนักทำให้จิตใจหดหู่ ไม่เบิกบานแจ่มใส มีการใช้คำเพื่อเน้นให้เห็นความทุกข์ในใจที่ทับถมทวีขึ้น ซึ่งแสดงจากน้ำหนักรของคำที่เลือกมาใช้ ได้แก่ ทุกข์หนัก และหนักทรวง ธรรมชาติในป่าที่เคยสร้างความเพลิดเพลินใจให้อิเหนา มาวันนี้กลับยิ่งสร้างความทุกข์กังวลให้อิเหนามากขึ้น

การใช้ภาพพจน์ ในที่นี้คือการกล่าวถึงลักษณะของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ขัดแย้งกับที่ควรเป็นไปตามธรรมชาติ ได้แก่ การสร้างภาพธรรมชาติในป่าให้มีลักษณะผิดไปจากปกติ เพื่อแสดงลงร้ายให้ปรากฏแก่อิเหนา เป็นการเน้นให้เห็นว่าต้องเกิดเหตุร้ายขึ้นแน่นอน ได้แก่ หมูนกที่เคยส่งเสียงร้องวันนี้กลับไม่ส่งเสียง ไม่เห็นภาพนกบินจับกลุ่มกันไปดังเคย ดอกไม้ที่เคยบานสะพรั่งวันนี้กลับเหี่ยวเฉา ร่วงโรย ไม่มีภาพดอกไม้บานให้เห็น ผู่งวาง เก้ง ลืมถิ่นที่อยู่ ลืมกินหญ้าอ่อนๆ ที่ชื่นชอบ ทั้งโคและกระทิงที่เคยตื่นกลัวคน วันนี้กลับวิ่งตัดเข้ามาหน้างาน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าไม่กลัวคน ธรรมชาติของป่าที่เคยมีลมพัดผ่าน วันนี้ไม่มีแม้แต่สายลม ใบไม้ที่เคยไหวไหววันนี้กลับนิ่งสงบ ป่าทั้งป่าเงียบอย่างไม่เคยพบมาก่อน ต้นไม้สูงใหญ่ไม่ต้องลม กลับล้มลงมาขวางทาง เหตุผิดปกติสร้างความประหลาดใจให้อิเหนามาก และถือเป็นลงบอกเหตุร้ายที่พ้องกันกับความฝัน

ขณะเดียวกันก็อาจพิจารณาได้ว่า การที่อิเหนาเห็นเหตุผิดปกตินี้ เป็นเพราะขณะนี้อิเหนาทุกข์ใจและเศร้าเสียใจที่สุด ดังนั้นสิ่งใดก็ไม่อาจสร้างความเพลิดเพลินใจให้อิเหนาได้ จึงมองสิ่งอื่นว่าอาจมีความรู้สึกเช่นเดียวกับตนก็ ดังนั้นธรรมชาติในป่าจึงหดหู่ตามความรู้สึกของอิเหนา อิเหนาจึงเป็นผู้ที่ให้ธรรมชาตินั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกับความรู้สึกของตน ซึ่งเป็นการพิจารณาตามขอบในการแต่งนิราศ เป็นการสร้างความรู้สึกเศร้าโศกของตัวละครให้เด่นชัดขึ้น เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

คำกลอนตอนนี้ทำให้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจมาก เพราะสงสารอิเหนาที่ต้องทุกข์โศก ความคิดของอิเหนาที่คาดว่าน่าจะเกิดเหตุร้ายขึ้นกับบุษบา แต่ไม่สามารถแก้ไขหรือป้องกันบุษบาได้ ทำให้วิตกกังวลใจ และเมื่อพบลงบอกเหตุร้ายระหว่างทาง ทำให้มั่นใจว่าสิ่งที่คิดไว้น่าจะเป็นความจริงและเพิ่มความทุกข์ใจให้อิเหนามากขึ้น ความรู้สึกเช่นนี้ ย่อมสร้างความสะเทือนใจให้กับผู้อ่าน และผู้อ่านรับรู้ความทุกข์โศกของอิเหนาได้เป็นอย่างดี การสร้างภาพธรรมชาติให้มีลักษณะผิดปกติเพื่อบอกลงร้ายนี้ เป็นขนบในการแต่งวรรณคดีไทยอีกประการหนึ่ง ตัวละครที่ประสบกับ

กลางร้ายบอกเหตุ แม้มั่นใจว่าต้องเกิดเหตุร้ายกับตนแน่ แต่ต้องเดินทางต่อไปเพราะไม่อาจ
 ผีชะตากรรมของตนได้ การต้องพบเหตุร้ายโดยรู้ตัวล่วงหน้าเช่นนี้ สร้างความหวั่นไหววิตกกังวล
 และทุกข์ทรมานใจให้ตัวละครยิ่งนัก ความรู้สึกของอิเหนาในขณะนี้ก็เช่นเดียวกัน บทคิดคำนึง
 ของอิเหนาในตอนนี้ จึงแสดงความรู้สึกของอิเหนาได้เป็นอย่างดี ความรักที่เพิ่งสมหวังหลังจาก
 ผ่านอุปสรรคมากมาย ย่อมเพิ่มความทุกข์โศกทรมานใจให้อิเหนามากขึ้น

ผู้อ่านเกิดความชื่นชมในความกล้าหาญของอิเหนา เพราะอิเหนาเต็มใจสู้กับเหตุร้ายที่กำลัง
 จะเกิดขึ้นโดยไม่หลบเลี่ยง การหึงบูชาไว้โดยมั่นใจว่าต้องเกิดเหตุร้ายในระหว่างที่ต้องไป
 แก่สงสัย โดยไม่ล้มเลิกหรือหลีกเลี่ยงการไปแก่สงสัยนั้น ทำให้เห็นว่าอิเหนาเต็มใจและพร้อม
 ที่จะรับทุกปัญหาที่เกิดขึ้น แม้ระหว่างเดินทางจะมีลางบอกเหตุ แต่อิเหนาก็ไม่ล้มเลิกความตั้งใจ
 ความมุ่งมั่นนี้เองที่ทำให้ผู้อ่านเห็นความตั้งใจจริงของอิเหนา

บทครวญของบุษบาที่แสดงอารมณ์โศกเศร้าเสียใจอย่างเด่นชัดตัวอย่างหนึ่ง ได้แก่บทครวญ
 เมื่อถูกลมหอบ บุษบาต้องเดินป่ากับนางพี่เลี้ยง ความหวาดกลัวและความหวั่นไหวของบุษบา
 ปรากฏในบทคิดคำนึงดังนี้

“ว่าแล้วก็พากันคลาไคล	ดำเนินในแนวป่าพนาศรี
บุหลันทรงกลดนมตราศี	เหมือนจะชวนให้ลีลาไป
ลมหวนอวลกลิ่นบุหงา	หอมตลบอบมาในป่าใหญ่
เหมือนเมื่ออยู่ในถ้ำอำไพ	รยรื่นชื่นใจด้วยมาลา
คิดพลางนางทรงกันแสงรำ	ชะรอยกรรมทำให้เป็นหนักหนา
เดิมพลัดกำจัดจากพารา	มาอยู่คูหาค่อยคลายใจ
มิสามาซ้ำให้จำจาก	พลัดพรากจากถ้ำทองผ่องใส
อกเอ๋ยไม่เคยเดินไพร	เคยสำราญแต่ในพระบุรี
ครั้งนี้ตกไร่ได้ยาก	ลำบากชอกช้ำบทศรี
แต่เกือกจะรองก็ไม่มี	จะเหยียบย่างจรลิกไล
จำจิตจึงจำลีลา	เจ็บบาทหนักก็ร้องไห้
อย่างย่องจ้องรุ่งกันคลาไคล	มรคาจะไปก็ไม่มี

จูงกันคลาไคล" จึงทำให้ผู้อ่านสงสารบุษยามากที่สุด อากา "อย่างข่อง" ทำให้เห็นความเจ็บปวดที่ต้องเดินป่าโดยไม่ได้ใส่รองเท้า ทำให้ต้องเดินอย่างไม่เต็มเท้าเพราะเจ็บเท้ามาก ภาพนางกษัตริย์ผู้สูงส่งต้องเดินป่าอย่างลำบาก สร้างความสะเทือนใจให้ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี การที่ต้องเดินอย่างไม่เต็มเท้าเพราะเจ็บปวด และไม่รู้ว่าจะเดินไปทางใด ไปอย่างไร เพราะรอบตัวมีแต่ป่า ไม่มีทางเดิน ไม่มีผู้คน จึงเป็นการสร้างความอ้างว้างวังเวงใจให้กับบุษบาเป็นอย่างมาก การต้องเผชิญความทุกข์ยากเช่นนี้จึงทำให้บุษบาผู้สูงศักดิ์ร้องไห้คร่ำครวญไปตามทาง

แม้จะเป็นความทุกข์ที่สุดในชีวิตและเป็นช่วงเวลาที่ย่ำแย่ที่สุด บุษบาก็ไม่โทษใคร เพราะบุษบาคิดว่า "ชะรอยกรรมทำไว้เป็นหนักหนา" บุษบาจึงเป็นผู้ที่ยอมรับโชคชะตาของตนเอง ไม่โทษว่าเป็นเพราะใครหรือเพราะอะไรจึงทำให้บุษบาต้องมารับกรรมเช่นนี้ การยอมรับความจริงโดยไม่ได้แย้งหรือตั้งข้อสงสัยต่อสิ่งใด ทำให้เห็นว่าบุษบาเป็นหญิงที่เข้มแข็งไม่ยอมแพ้ต่อสิ่งต่างๆ การยอมรับความจริงในเรื่องนี้ จึงทำให้ผู้อ่านชื่นชมในความกล้าหาญ และเข้มแข็งของบุษบา

การใช้ภาพพจน์ ความดีเด่นของบทคิดคำนึงตอนนี้เกิดจากการใช้ภาพพจน์บุคลาธิษฐาน คือการนำธรรมชาติมาเปรียบให้แสดงอาการดุจมีชีวิต เพื่อให้เข้าใจความรู้สึกตัวละครได้ชัดเจน และลึกซึ้งยิ่งขึ้น ขณะนี้รอบตัวบุษบามีเพียงพระพี่เลี้ยงทั้งสอง และธรรมชาติกลางป่าซึ่งสร้างความหวาดกลัวและวังเวงใจให้บุษบายิ่งนัก ทำให้บุษบาเศร้าโศกยิ่งขึ้น การที่ต้องเดินทางในเวลากลางคืนกลางป่า ยิ่งสร้างความวังเวงใจให้บุษบา พระจันทร์ที่ทอแสงเป็นประกายสวยงาม เหมือนกับว่ามีคนกำลังเชื้อเชิญให้บุษบาเดินทาง เห็นได้จาก "บุหลันทรงกลมดราศี เหมือนจะชวนให้ลีลาไป" ความตอนนี้แสดงบรรยากาศขณะนั้น ให้ความงดงามของธรรมชาติ ภาพพระจันทร์ทอประกายสวยงาม หากอยู่ในเมืองดาหา อาจสร้างความเพลิดเพลินให้บุษบา แต่เมื่อต้องอยู่กลางป่าตามลำพังสตรี ความงดงามนั้นทำให้วังเวงใจยิ่งขึ้น คำกลอนที่ว่า "ได้ยินสำเนียงเสียงปีกษา ร้องชมจันทร์อยู่ยังมี เหมือนจะถามข่าวมาด้วยปรานี" ยิ่งแสดงความวังเวงใจของบุษบาในขณะนั้น เสียงนกร้องท่ามกลางธรรมชาติ น่าจะสร้างความไพเราะและเพลิดเพลินใจให้บุษบา แต่กลับทำให้บุษบาเหงาและว้าเหว่ การได้เห็นธรรมชาติทำให้บุษบามองธรรมชาติและนำธรรมชาตินั้นเข้ามาสัมพันธ์กับความคิดและความรู้สึกของตนทั้ง ๆ ที่ธรรมชาติไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับบุษบาในขณะนั้นเลย เป็นเพียงความรู้สึกของบุษบาแต่เพียงผู้เดียวเท่านั้น ความรู้สึกของบุษบาเมื่อได้ยินเสียงนกร้องเป็นดังนี้ "มารศรีได้ฟังวังเวงใจ" แสดงสภาพจิตใจของบุษบาขณะนี้ได้ดีที่สุด

ภาพพจน์ตอนนี้จึงทำให้เห็นว่าหากเราอยู่ในสภาพจิตใจอย่างไร เราก็มักจะมองหรือคิดให้สิ่งต่าง ๆ สัมพันธ์หรือเกี่ยวพันกับตัวเราเสมอ ดังเช่นความรู้สึกของบุษบาในขณะนี้

เห็นได้ว่าการแสดงความทุกข์ลำบากของบุษบา ใช้ภาพพจน์บุคลาธิษฐานและใช้ถ้อยคำที่เรียบง่าย ไม่ได้ใช้ราชาศัพท์หรือถ้อยคำที่วิจิตรแต่อย่างใด แต่ผู้อ่านรับรู้ความทุกข์ทรมานของบุษบาในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี และแสดงให้เห็นสภาพจิตใจของบุษบาในตอนนั้นที่เกิดความหวั่นไหวและหวาดกลัวต่อชะตากรรมของตน สิ่งที่ได้ทำในตอนนั้นเพื่อระบายความทุกข์โศกของนาง ก็คือการร้องไห้คร่ำครวญ การแสดงภาวะความทุกข์กายและความทุกข์ใจของนางกษัตริย์ผู้สูงส่ง ต้องลำบากทุกข์ทนออกเดินป่าโดยแม้กระทั่ง “แต่เกือกจะรองก็ไม่มี” แสดงถึงความทุกข์ทรมานที่ต้องได้รับ ความรู้สึกหวาดกลัว ทุกข์ทรมานใจ และความหวาดวิตกกังวลของหญิงสาว ที่ไม่มีผู้คุ้มครองดูแลต้องเดินป่าตามลำพังกับนางพี่เลี้ยงอีกสองคน ไม่รู้ว่าจะต้องเจออะไรและต้องวางตัวอย่างไร การสะท้อนภาพความทุกข์ทรมานของนางกษัตริย์ผู้สูงศักดิ์ได้อย่างดีเช่นนี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจประเภทหนึ่ง นั่นคือความสงสารและเห็นใจบุษบา ขณะเดียวกันก็เกิดความชื่นชมในตัวบุษบา ที่ไม่กล่าวโทษสิ่งใด แม้ว่าการออกเดินป่าครั้งนี้จะเกิดจากผู้อื่นเป็นเหตุ บุษบายอมรับสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างกล้าหาญ แม้จะวิตกและหวั่นไหวอย่างที่สุด

ต่อไปนี้เป็นบทคิดคำนึงขณะอิเหนาตามหาบุษบาแต่ไม่ได้ข่าวคราว อิเหนาโศกเศร้ากระทั่งสลบลง เมื่อรู้สึกตัวแล้วอิเหนาคร่ำครวญถึงบุษบา ดังนี้

“เมื่อนั้น	พระสุริยวงศ์สัญแด่นาวา
พี่น้องค์แล้วทรงโศกา	ไอ้แก้วแววตาของเรียมเอย
ปานฉะนี้จะอยู่แห่งใด	ทำไฉนจึงจะรู้ระนอกลเอย
หรือเทวาพาน้องไปชมเขย	ใครเลยจะบอกเหตุร้ายดี
สองกรพระซ้อนจูรารำ	ชะรอยเวรกรรมของพี่
ได้สมน้องแต่สองราตรี	หรือมิ่งมารศรีมาจากไป
พระยั้งเศร้าน้อยละห้อยหา	จะตรงเสวยโภชนาก็หาไม่
แต่ครวญคร่ำกำสรดระทดใจ	สะอื้นให้โศกาจาบัลย์ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๕๗๗-๕๗๘.)

การใช้ถ้อยคำ ได้แก่การใช้ถ้อยคำเรียบง่ายชัดเจน เพื่อเสนอภาพการคร่ำครวญเพราะอาลัยรักของอิเหนา ซึ่งแสดงถึงความอัปยศหนทางของอิเหนา ขณะนี้อเหนาออกตามหาบุษบาไปทุกหนทุกแห่ง แต่ไม่มีข่าวคราวของบุษบา อิเหนาจึงท้อแท้และสิ้นหวัง ปรากฏในถ้อยคำว่า

"ปานนี้จะอยู่แห่งใด   ทำไฉนจึงจะรุ่งระอกเอ๋ย
หรือเทวาพาน้องไปชมเขย   ใครเลยจะบอกเหตุร้ายดี"

อิเหนาตามหาบุษบาไม่พบ ทำให้ท้อแท้และสิ้นหวังจนกระทั่งเกิดความสงสัยว่าคงจะเป็นเทวดาพาบุษบาไป การตั้งข้อสงสัยเช่นนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่าอิเหนาลิ้นหนทางจริงๆและเกินกำลังอิเหนาแล้ว ขณะเดียวกันก็เป็นการเน้นลักษณะนิสัยของอิเหนา เรื่องความเชื่อมั่นในตนเอง อิเหนาเชื่อว่าต้องพบบุษบา เมื่อไม่พบแสดงว่าบุษบาต้องอยู่ในที่ที่มนุษย์ไม่อาจจะไปได้ นั่นคือเทวดาพาไปชมเขย ความท้อแท้และสิ้นหวังของอิเหนา ทำให้เห็นว่าอิเหนาอ้างว้างและโดดเดี่ยว เพราะไม่มีคูคิด ดังปรากฏในถ้อยคำว่า "ใครเลยจะบอกเหตุร้ายดี" การไม่มีข่าวคราวของบุษบาเลย ย่อมสร้างความอึดอัดใจและกังวลใจให้อิเหนามาก แม้ว่าชาวนั้นจะเป็นชาวร้ายก็ย่อมทำให้ไม่เกิดความเคลือบแคลงใจหรือสงสัยอะไรอีก ความคลางแคลงใจนี้ทำให้ทุกซิกและเศร้าใจ

ความคิดเรื่องเวรกรรมยังคงปรากฏในบทคิดคำนึงของอิเหนา ซึ่งแสดงถึงความหวั่นไหวและอัปยศหนทางของอิเหนา ซึ่งมีใจความดังนี้ "ชะรอยเวรกรรมของพี่" การอ้างเวรกรรมจึงเป็นการหาคำตอบที่ดีที่สุดเมื่อเกิดปัญหาที่มนุษย์ไม่สามารถแก้ไขได้ เมื่อต้องเผชิญภาวะที่เกินกำลังและสติปัญญาของมนุษย์ ความเชื่อเรื่องเวรกรรมจึงเป็นหนทางที่ดีที่สุด ที่ใช้เพื่อปลอบใจตนเอง ดังเช่นอิเหนารู้สึกในขณะนี้

ความดีเด่นของคำกลอนตอนนี้ เกิดจากการสะท้อนภาพความทุกข์โศกของมนุษย์ได้อย่างดียิ่ง โดยมีปฏิกริยาแสดงอาการโศกเศร้าเพื่อระบายความทุกข์โศกนั้น ได้แก่ "สองกรพระช้อนจูราร้า" "จะทรงเสวยโภชนากี่หาไม่" และ "แต่ครวญคร่ำกำสรตระทอดใจ สะอื้นให้โศกาจาบัลย์" ภาพชายผู้มีความทุกข์ทรมาณใจ ร้าให้สะอื้นคร่ำครวญ และทูปอกตัวเองไปมาโดยไม่ปฏิบัติภารกิจประจำวัน ละเลยการกินอาหาร แสดงให้เห็นว่าไม่สนใจมีชีวิตอยู่ เพราะทุมเทใจให้กับ

ความทุกข์โศกเพราะสิ้นหวังในรัก ภาพเหล่านี้สร้างความสะเทือนใจให้ผู้อ่าน ทำให้เกิดความ
สงสารเห็นใจในความทุกข์ระทมของตัวละคร

ต่อไปนี้เป็นบทคิดคำนึงของอิเหนา หลังจากที่ตามหาบุษบาไปจนถึงมะละกาแต่ไม่พบ
อิเหนาสิ้นหวังและท้อแท้มาก ความในใจของอิเหนาเป็นดังนี้

“ทอดองค์ลงกับที่บรรจถรณ์	เราร้อนรัญจวนนวนให้
คิดถึงบุษบายิ่งอาลัย	เที่ยวหาแห่งใดไม่พานพบ
พระแน่นนอนถอนจิตเจ็บใจ	ทั้งบกเรือเหนือไต้ก็ไปจบ
จนสิ้นแดนมะละกามหารณพ	ไม่พานพบพนิดาดวงจันทร์
หรือชะรอยเทวาพาน้อง	ไปสู่ห้องวิมานเมืองสวรรค์
หรือสิงสัตว์พยัคฆาในอารัญ	พาไปขบคั้นให้บรรลัย
จึงสูญสิ้นชื่อระบือนาม	จะมีใครบอกความก็หาไม่
แม้ตายก็ตายตามไป	ไม่อยู่ให้หนักพินพิศุขฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๖๐๗.)

การใช้ถ้อยคำ ได้แก่การใช้ถ้อยคำที่เรียบง่ายชัดเจน เพื่อแสดงเนื้อหาที่กินใจแสดงความ
ทุกข์ร้อนระทมใจของอิเหนาเป็นอย่างดี นั่นคือ “เราร้อนรัญจวนนวนให้” พจนานุกรม
ฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ดังนี้ “เราร้อน” หมายถึงกลัดกลุ้มด้วยร้อนใจ “รัญจวน”
หมายถึงปวดใจ สะเทือนใจด้วยความกระสันถึง และ “นวนให้” หมายถึง การร้องไห้ที่เวียน
กลับไปมานั่นคือร้องไห้คร่ำครวญตลอดเวลา ภาพที่สะท้อนออกมาจึงเป็นภาพของชายหนุ่มผู้มี
ความทุกข์ระทมในความรัก โดยมีอาการแสดงความเสียใจได้แก่ การร้องไห้คร่ำครวญไม่หยุด
ความทุกข์นั้นทับทรวงอยู่ในใจ สร้างความคับแค้นใจจนกระทั่งต้องบรรเทาทุกข์นั้นด้วยการร้องไห้
ระบายความโศกเศร้าเสียใจออกมา

อิเหนายังแสดงความสงสัยเรื่องที่ตามหาบุษบาไม่พบ ทั้งๆที่ “ทั้งบกเรือเหนือไต้ก็ไปจบ” แสดงถึง
ความรักและความพยายามที่ยิ่งใหญ่ของอิเหนา เมื่อมั่นใจว่าค้นหาทุกแห่งแล้ว ทำให้สงสัยว่า
“หรือชะรอยเทวาพาน้อง ไปสู่ห้องวิมานเมืองสวรรค์” เพราะคิดว่าต้องเป็นอำนาจเทวาที่ทำให้
ไม่พบบุษบา อิเหนามั่นใจว่าหากในโลกมนุษย์นี้แล้วไม่มีสิ่งใดเกินกำลังและความสามารถของ

อิเหนา ซึ่งนับว่าอิเหนาเข้าใจได้ถูกต้อง เพราะอำนาจเทวสาปให้อิเหนาและบุษบาจำกันไม่ได้ ไม่เช่นนั้นอิเหนาก็คงพบบุษบา ไม่ต้องตามหานางหลายปี นอกจากนั้นอิเหนายังสงสัยว่า "หรือสิ่งสัตวพยัคฆมาในอารักขา พาไปขบคั้นให้บรลีย์" เพราะหากบุษบายังมีชีวิตอยู่อิเหนาต้องรู้ว่าบุษบา ความสงสัยนี้เน้นให้เห็นลักษณะของอิเหนาเรื่องความเชื่อมั่นในตนเอง

การให้ความสำคัญเรื่องความรักมากกว่าชีวิตของตนเอง ยังคงปรากฏอย่างสม่ำเสมอ ได้แก่ "แม้ตายก็จะตายตามไป ไม่อยู่ให้หนักพื้พสุธา" อารมณ์รักจึงมีพลังเหนือเหตุผลและการมีชีวิตอยู่ หากบุษบาเสียชีวิตแล้วอิเหนายินดีตายตามไป เพราะการมีชีวิตอยู่โดยปราศจากนางอันเป็นที่รัก ชีวิตย่อมไร้ค่า

อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้นจากการได้รับรู้ความทุกข์โศกของอิเหนา ได้แก่ความสงสารและเห็นใจอิเหนา การสะท้อนภาพชายหนุ่มผู้ให้ความสำคัญกับความรักเหนือสิ่งอื่นใด ต้องทุกข์โศกระทมใจเพราะนางอันเป็นที่รักหายสาบสูญ ทำให้รำไห่คร่ำครวญตลอดเวลา พร่ำพรรณานาหาเหตุที่นางหายไป กิริยาอาการดังกล่าวทำให้ผู้อ่านเข้าใจความรู้สึกทุกข์ระทมใจนั้น และเกิดความสงสารเห็นใจอิเหนา

ต่อไปนี้เป็นบทคิดคำนึงของบุษบาเมื่อถูกลมหอบ บุษบาในร่างอุณากรรณรำพึงรำพันถึงอิเหนาด้วยความรักดังนี้

“โอ้อ่าป่านนี้พระพี่เจ้า	จะโศกเศร้าร่ำจวนจวนหา
ตั้งแต่ไปแก่งสงสัยมา	ไม่เห็นชนิษฐาในถ้ำทอง
พระจะแสนโศกสร้อยละห้อยให้	ร้อนราชนฤทัยหม่นหมอง
จะดันดันคั่นคว่ำเทียวหาน้อง	ทุกประเทศเดือนทองพนาลี
ออกเอยทำไฉนจะได้รู้	ว่าน้องอยู่ประมอตันกรุงศรี
แม้ใครทูลแถลงแจ้งคดี	เห็นทีจะรับมาด้วยอาลัย
หรือสุดคิดที่จะติดตามหา	จะคืนสมจินตะหราหรือไฉน
ทั้งน้องไว้เดียวเปลี่ยวใจ	ว่าพลางรำไห่ไปมา ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔: ๖๑๐.)

ความรักที่เพ็งสมหวังในระยะเวลาเพียงไม่นานทำให้ทวีความโหยหาอาลัยรักยิ่งขึ้น เป็นเหตุให้โศกเศร้าใจ บุชบาแสดงความโศกเศร้าด้วยคำรำพึงแสดงความรัก โดยมีกิริยารำไห้แสดงความรักด้วย และส่วนที่สนับสนุนให้เห็นว่าบุชบาอาลัยรักอิเหนามากเพียงใดก็คือ ความหวั่นวิตกเกรงว่าอิเหนาจะทุกข์ทรมานเพราะอาลัยรักในตัวนาง และความวิตกกังวลเกรงว่าอิเหนาจะกลับไปคืนดีกับจินตะหรา

การใช้ถ้อยคำ เพื่อแสดงภาพความทุกข์โศกของตัวละคร โดยที่ตัวละครนั้นไม่ได้เป็นผู้แสดงแต่ให้คนรักเป็นผู้แสดงแทน ทำให้เห็นความรักความผูกพันอย่างลึกซึ้งของตัวละคร ภาพที่ปรากฏไม่ใช่ภาพความรุ่มร้อนทรมานทราวยใจของบุชบา แต่เป็นภาพความทุกข์โศกทรมานใจของอิเหนาผ่านความคิดคำนึงของบุชบา คำรำพันของบุชบาจึงเป็นการเสนอภาพของอิเหนาที่ต้องทุกข์ทรมานเพราะพรากจากบุชบา "พระจะแสนโศกสร้อยละห้อยให้ ร้อนราชนฤทัยหม่นหมอง" คืออาการของอิเหนาเมื่อไม่พบบุชบาในถ้ำทอง และสิ่งที่อิเหนาต้องทำคือ "จะดันดันคั้นค้ำเหี่ยวหาน้อง ทุกประเทศเดือนทองพนาลี" แสดงถึงความรักของอิเหนาที่มีต่อบุชบาว่ามีมากมายเพียงใด ความรุ่มร้อนทรมานทราวยใจทำให้อิเหนาออกติดตามหาบุชบาด้วยความรักและเป็นห่วงในตัวนาง เป็นการออกติดตามโดยที่อิเหนาก็ไม่รู้ว่าบุชบาอยู่แห่งใด และหากอิเหนารู้ว่าบุชบาอยู่เมืองประมอดันบุชบามั่นใจว่าอิเหนา "เห็นที่จะรับมาด้วยอาลัย" คำรำพึงรำพันของบุชบาแสดงให้เห็นว่าบุชบาและอิเหนารักและผูกพันกันมาก และยังแสดงถึงความอาทรของบุชบาที่มีต่ออิเหนา บุชบารำพึงว่า "พระจะแสนโศกสร้อยละห้อยให้ ร้อนราชนฤทัยหม่นหมอง" และ "ไฉนป่านนี้พระพี่เจ้า จะโศกเศร้ารัญจวนหนวหา" ผู้แต่งใช้ถ้อยคำที่เรียบง่าย ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพอิเหนาต้องทุกข์ทรมานโศกเศร้าเพราะพรากจากบุชบา โดยไม่ได้แสดงภาพของบุชบาว่าทุกข์ระทมเพราะพรากจากอิเหนา แต่เห็นว่าบุชบาหวั่นวิตกว่าอิเหนาจะทอดทิ้งนางกลับไปหาจินตะหรา ความทุกข์โศกของบุชบาจึงมีมากมายยิ่งนัก

บทคิดคำนึงของบุชบาเมื่อต้องลาจากบุคคลที่ตนรักไปเมืองฟ้า เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงอารมณ์โศกได้เป็นอย่างดี ซึ่งมีสาเหตุจากการที่บุชบาต้องจากไปโดยยังไม่ได้รำลาใคร เป็นการลาจากที่ไม่มีโอกาสได้กลับมาพบกันอีก ความทุกข์โศกของนางเป็นดังนี้

“ไฉ้พระบิดุเรศมารดาเจ้า	จะวิโยคโศกเศร้ากันแสงหา
ทำไฉนจะได้แจ้งกิจจา	ว่าลูกไปเมืองฟ้าสุราลัย

พระคุณล้ำลอบจบดินแดน	ยังไม่ทันทดแทนสนองได้
มิสาข้ำจำจากพระเวียงชัย	นิราศร้างห่างไกลบทมาลย์
ที่นี้ตั้งแต่จะแลลับ	ไหนเลยจะได้กลับคืนสถาน
จะเปลี่ยวเปล่าเศร้าจิตเป็นนิจกาล	ทนทุกข์ทรมานหมองใจ
ไฉ่ว่าปานนี้พระพี่เจ้า	จะอาวรณ์ร้อนร่ำหม่นไหม้
สียะตราจะอ่อนอ่อนอาลัย	วียะดาจะรำไห้ทุกเวลา
ถึงชาตินี้มีกรรมจะจำไกล	ขอแต่ให้ได้สั่งพระเชษฐา
ได้กราบบาทสองราชกษัตรา	ถึงจะไปไม่อาลัยนัก
นี่ต่างไกลไม่แจ้งแห่งเหตุผล	ต่างแสนทุกข์ทนเพียงอกหัก
ร่ำพลางชลเนตรนองพักตร์	นงลักษณ์กำสรดโคกี้ ฯ”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, ๒๕๑๔:๘๙๙.)

การใช้ถ้อยคำ เพื่อสะท้อนภาพความรักความผูกพันระหว่างบุษบาและบุคคลอันเป็นที่รัก ความรักความอาทรของบุษบาต่อผู้เป็นที่รักเป็นดังนี้

“ไฉ่ว่าปานนี้พระพี่เจ้า	จะอาวรณ์ร้อนร่ำหม่นไหม้
สียะตราจะอ่อนอ่อนอาลัย	วียะดาจะรำไห้ทุกเวลา”

ภาพที่ปรากฏคือ ผู้เป็นที่รักของบุษบาทุกขโศกเพราะอาลัยรักในตัวบุษบา ไม่ว่าจะเป็นอิเหนา สียะตรา และวียะดา แสดงถึงความรักและความผูกพันของบุคคลเหล่านี้ ผู้แต่งไม่ได้พรรณนา ความทุกข์โศกของบุษบา แต่ผู้อ่านรู้ว่าบุษบาต้องโศกเศร้าเพียงใด เพราะบุษบารู้ดีว่าตนเป็น เหตุแห่งความทุกข์ของผู้เป็นที่รัก ความทุกข์โศกของบุษบาจึงยิ่งเพิ่มพูนขึ้น ภาพของบุคคลอันเป็นที่รักของบุษบาปรากฏแก่ผู้อ่านผ่านความคิดคำนึงของบุษบาอีกที คำรำพึงถึงบุคคลอันเป็นที่รักจึงมีเพียงแต่เสนอภาพความทุกข์ทนของผู้ที่ต้องพรากจากบุคคลอันเป็นที่รักเท่านั้น แต่ยังคง แสดงความห่วงหาและความอาลัยรักของบุษบาที่มีต่อบุคคลเหล่านั้นได้อย่างชัดเจน โดยยังคง เสนอความคิดเรื่องเวรกรรมไว้อย่างสม่าเสมอ นั่นคือ “ถึงชาตินี้มีกรรมจะจำไกล” บุษบายังคง ยอมรับว่าเป็นเรื่องของชะตาลิขิต ไม่มีความโกรธแค้นปรากฏอยู่เลย ความทุกข์ทรมานใจของ บุษบาแสดงออก ด้วยการ “ร่ำพลางชลเนตรนองพักตร์ นงลักษณ์กำสรดโคกี้” เพื่อระบาย ความทุกข์โศก

บทคิดคำนึงของบุษบาในตอนนี้ แสดงภาพผู้เป็นที่รักของนางต้องทุกข์โศก เพราะอาลัยในตัวนาง ภาพความทุกข์โศกของบุษบาไม่ได้แสดงไว้อย่างเด่นชัดเท่าภาพผู้เป็นที่รักของนาง แต่ผู้อ่านรับรู้ความทุกข์โศกนั้นได้ดี ซึ่งเกิดจากความห่วงหาอาทรของนางที่มีต่อผู้เป็นที่รัก ผู้อ่านสงสารและเห็นใจบุษบา เพราะบุษบาเป็นผู้ที่ต้องทุกข์โศกมากกว่าใคร ด้วยบุษบารู้ดีว่าตนเป็นเหตุแห่งความทุกข์โศกของผู้เป็นที่รัก

บทสื่อสารที่แสดงอารมณ์โศกของบุษบา มีความดีเด่นสองลักษณะ ได้แก่ การใช้ภาพพจน์และการใช้ถ้อยคำที่เรียบง่ายแสดงเนื้อหาที่กินใจ ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญยิ่งที่ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ เพราะสามารถเข้าใจความคิดและความรู้สึกของบุษบาได้ลึกซึ้งและชัดเจนยิ่งขึ้น

การใช้ภาพพจน์บุคลาธิษฐาน ปรากฏในบทรวบของบุษบาเมื่อต้องพรากจากอหิเนนา แม้จะมีเพียงตัวอย่างเดียว แต่ก็มีดีเด่นและสามารถสะท้อนสภาพความทุกข์ใจของบุษบาได้ดีที่สุด การที่ให้ธรรมชาติแสดงอาการดุจมีชีวิตในขณะที่บุษบากำลังหวาดกลัวและวังเวงใจเช่นนี้ ธรรมชาติมักสัมพันธ์กับความรู้สึกและอารมณ์ของตัวละครเสมอ ในที่นี้แม้ว่าบรรยากาศขณะนั้นจะงดงามและสร้างความเพลิดเพลินใจได้มากเพียงใด แต่ความรู้สึกของบุษบาเต็มไปด้วยความโศกเศร้า กลับมองว่าธรรมชาตินั้นหดหู่และเศร้าหมองไปด้วย ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นภาพ “บุหลันทรงกลมดนมดราศี เหมือนจะชวนให้ลีลาไป” และ “ได้ยินสำเนียงเสียงบักขา ร้องชมจันทร์ราอยู่อิงมีเหมือนจะถามข่าวมาด้วยปรานี” ภาพเหล่านี้จึงยิ่งสร้างความวังเวงใจให้บุษบามากยิ่งขึ้น สภาพจิตใจที่อ้างว้างและความรู้สึกวังเวงใจ ทำให้บุษบาต้องการที่พึ่งทางใจ ในขณะที่มีเพียงธรรมชาติรอบตัวเท่านั้นที่จะเป็นที่พึ่งทางใจให้บุษบาได้ การหาทางออกให้ตนเองในลักษณะนี้ จึงเป็นการเพิ่มความสงสารเห็นใจให้กับตัวละครได้วิธีหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อตัวละครนั้นเป็นหญิงซึ่งไม่เคยพบสภาพความทุกข์ยากในชีวิตมาก่อน

สิ่งหนึ่งที่สะท้อนผ่านบทสื่อสารที่แสดงอารมณ์โศกของบุษบา คือลักษณะนิสัยของบุษบาไม่ว่าจะเป็นการเป็นหญิงที่มีจิตใจเข้มแข็ง รักเกียรติยศและศักดิ์ศรีเหนือสิ่งอื่นใด การเป็นคนเจ้าคารม มั่นคงในความรักที่มีต่ออหิเนนา และการยอมรับโชคชะตาของตนอย่างอดทนโดยไม่โทษสิ่งใด ผู้อ่านรับรู้และเข้าใจบุษบาได้ดียิ่งขึ้น การให้ผู้อ่านรับรู้ลักษณะดังกล่าวผ่านถ้อยคำ

ของตัวละคร ทำให้ผู้อ่านเข้าใจตัวละครได้ดียิ่งกว่าการให้ผู้แต่งบอกตรงๆ วิธีดังกล่าวยังเป็นการเพิ่มสีสันให้กับตัวละคร และทำให้ผู้อ่านประทับใจตัวละครมากยิ่งขึ้น

อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้นกับผู้อ่านจากการรับรู้ทสี่อสารที่แสดงอารมณ์โคกของนุชบา ได้แก่ความสงสารเห็นใจตัวละคร และความชื่นชมในตัวละคร ความรู้สึกดังกล่าวนี้ทำให้ผู้อ่านประทับใจในตัวนุชบา นอกเหนือจากความงามเป็นเลิศของนุชบาแล้ว การที่นางต้องเผชิญชะตากรรมอย่างยากลำบากต่างๆ ที่เกิดเป็นเจ้าหญิงสูงศักดิ์ เหล่านี้ทำให้ผู้อ่านจดจำตัวละครนี้ได้เป็นอย่างดี

ลักษณะสำคัญในอารมณ์โคกของอิเหนา ได้แก่การแสดงความรุนแรงของอารมณ์รักที่ลึกซึ้งและรุนแรงที่สุด หากต้องสิ้นหวังในความรักแล้ว การเลือกความตายเป็นสิ่งที่อิเหนาตั้งใจทำ ดังปรากฏอยู่เสมอว่า “จะกลั้นใจให้ม้วยมรณา” “พระไม่ทรงเสวยกระยาหาร” “จะกินโภชนาไปว่าไร” “น้องจะใคร่กลั้นใจให้ดับจิต” “แม้มาตรม้วยมุดสุดปรารถ ก็ดีกว่าทรมานไม่สมคิด” “จะสร่งเสวยโภชนาก็หาไม่” และ “แม้ตายก็จะตายตามไป” การเลือกที่จะตายมากกว่าการมีชีวิตอยู่ เป็นการแสดงความโคกเศร้าเสียใจที่ยิ่งใหญ่ในชีวิตมนุษย์ และสะท้อนสภาพจิตใจของตัวละครว่าสับสน ทุกข์ระทมและสิ้นหวัง

ความเชื่อเรื่องเวรกรรมเป็นสิ่งสะท้อนสภาพจิตใจของอิเหนาที่หวั่นไหวและอัปจนหนทางซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน จนกระทั่งอิเหนาสิ้นหวังในรักและไม่สามารถหาเหตุผลมาอธิบายสิ่งที่เกิดขึ้นได้ อิเหนาเชื่อว่า “เวรามาเตือนภวโนย จึงพรากน้องไปให้จรกา” “ชะรอยกรรมจำพรากให้จกไป” และ “ชะรอยเวรกรรมของพี่” ความเชื่อเรื่องเวรกรรมนี้เป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับลักษณะนิสัยของอิเหนาในเรื่องความเชื่อมั่นในตนเอง อิเหนาไม่คิดเรื่องนี้มาก่อน อิเหนามั่นใจในการกระทำของตนเองเหนือสิ่งอื่นใด เห็นได้จากการละเมิดจารีตของวงศ์เทวาถึงสองครั้ง ได้แก่การทิ้งตุนาหงันนุชบา และการลักนุชบา อิเหนาจึงไม่เชื่อถือสิ่งใดนอกจากการกระทำของตนเอง กระทั่งต้องมาเสียใจเรื่องนุชบา อิเหนาหาเหตุผลไม่ได้ว่าทำไมต้องพรากจากนุชบา และเพราะอะไรจึงหานุชบาไม่พบ จึงต้องปลอบใจตนเองโดยอ้างความเชื่อเรื่องเวรกรรม ซึ่งแสดงถึงความหวั่นไหวและความอัปจนหนทางที่สุดของอิเหนา

การสะท้อนภาพมนุษย์ที่โคกเศร้าเสียใจที่สุด ด้วยการพรรณนาความในใจที่ทุกข์ระทม และ อับจนหนทาง มีความรุ่มร้อนทรมานทรมายใจ อึดอัดคับข้องใจของตัวละคร ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพ ความรุนแรงของอารมณ์รักที่ลึกซึ้ง เมื่อต้องพลาดหวังในความรักและพลัดพรากจากคนรักทำให้ ตัวละครโคกเศร้า ผู้อ่านเห็นภาพความโคกเศร้าที่สุดของตัวละครแล้วเกิดอารมณ์สะเทือนใจ ประเภทหนึ่ง ได้แก่ ความสงสารและเห็นใจตัวละคร

บทสื่อสารที่แสดงอารมณ์โคกของอิเหนาและบุษบา สามารถสะท้อนความคิดและ อารมณ์ของตัวละครให้ผู้อ่านได้รับรู้อย่างเด่นชัด การสร้างอารมณ์สะเทือนใจในบทสื่อสาร เกิดจากการใช้ภาพพจน์และการใช้ถ้อยคำ โดยมีน้ำเสียงแสดงอารมณ์โคกเศร้า เสียใจ และผิดหวัง อย่างชัดเจน การสะท้อนภาพความทุกข์ทรมานในจิตใจของมนุษย์อย่างดียิ่งนี้เอง ที่ทำให้ผู้อ่าน เกิดอารมณ์ร่วมกับตัวละคร อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้นจึงได้แก่ความสงสารและเห็นใจตัวละคร ไม่ใช่ความรู้สึกยินดียินดีพอใจที่ตัวละครต้องโคกเศร้า และไม่ใช่ความรู้สึกทุกข์ไปกับตัวละคร แต่จิตใจ จะเกิดความสงสารและเห็นอกเห็นใจตัวละคร ซึ่งความรู้สึกดังกล่าวเกิดจากการรับรู้ความทุกข์โคก ของตัวละครนั่นเอง (กุสุมา รัชมนณี, ๒๕๓๔: ๑๓๘-๑๖๐.)

การสร้างอารมณ์สะเทือนใจในบทสื่อสาร เป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ผู้อ่านชื่นชอบ บทละครพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา ความดีเด่นของบทละครเรื่องนี้ซึ่งได้รับการยกย่องอยู่เสมอ ได้แก่ ความไพเราะทางกวี มีบทที่ไพเราะตลอดเรื่อง "ทั้งเรื่องเกือบจะหาที่ติถ้อยคำไม่ได้เลย จะมีบ้างก็แต่ที่ไม่สำคัญจนเกือบจะมองไม่เห็น เป็นกลอนที่ต้องเสาะหาที่ติด้วยความอุตสาหะ จึงจะหาได้บ้าง" (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ๒๕๓๙: ๑๐๙.)

อารมณ์สะเทือนใจในบทสื่อสาร ไม่ว่าจะเป็นภาษสาร บทสนทนาของตัวละคร และ บทคิดคำนึงของตัวละคร ล้วนแสดงอารมณ์รุนแรงและลึกซึ้งของตัวละครในขณะนั้น ไม่ว่าจะเป็น อารมณ์รัก อารมณ์โกรธ อารมณ์โคก ตัวละครเก็บกักอารมณ์และความรู้สึกของตนไว้ เป็นเวลานาน เมื่อถึงเวลาที่ต้องแสดงอารมณ์นั้น ผู้อ่านจึงรับรู้ความรุนแรงและลึกซึ้งของตัวละคร ขณะนั้นได้เป็นอย่างดี แสดงให้เห็นว่าตัวละครส่วนใหญ่ให้ความสำคัญและเน้นเรื่องของอารมณ์ ให้อยู่เหนือสิ่งใด ความรักของอิเหนาที่มีต่อบุษบา ทำให้อิเหนาละเมิดจารีตลัมพิธีอภิเษกระหว่าง บุษบาและจรงกา หรือความโกรธของท้าวดาหยา ทำให้พระองค์ตัดสินใจยกบุษบาให้ระตูดำศักดิ์ เหล่านี้ล้วนยืนยันถึงความรุนแรงและลึกซึ้งของอารมณ์ ซึ่งแสดงออกอย่างชัดเจนและทำให้

ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ ด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์สองประการ ได้แก่ การใช้ถ้อยคำ และ การใช้ภาพพจน์

บทสื่อสารยังสะท้อนบุคลิกลักษณะของตัวละครได้อย่างแนบเนียน ทำให้ผู้อ่านเข้าใจตัวละครได้ดียิ่งขึ้น โดยที่ผู้แต่งไม่ต้องชี้แนะ ผู้อ่านจึงรับรู้ลักษณะนิสัยของบุษบาว่าเป็นคนเจ้าคารม มีจิตใจที่เข้มแข็งและมั่นคง รักษาเกียรติและศักดิ์ศรีของวงศ์เทวาเหนือสิ่งอื่นใด สิ่งเหล่านี้สะท้อนผ่านบทสนทนาและบทคิดคำนึงของบุษบา ซึ่งมีความสม่าเสมอ จึงทำให้ตัวละครนี้มีชีวิตดั่งเช่นมนุษย์คนหนึ่ง

บทสื่อสารของตัวละครทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งในความรักของตัวละคร เห็นความรักที่มั่นคงของคู่พระนางคืออิเหนาและบุษบา แม้อ่านจเทวาทะบันดาลให้ต้องพรากจากกัน แต่ความอดทนและซื่อตรงในความรัก ทำให้ทั้งคู่ชนะอุปสรรคที่ยิ่งใหญ่นั้นได้ จึงกล่าวได้ว่า “คุณธรรมของอิเหนาและบุษบาที่มีตรงกันก็คือ การผจญต่อความทุกข์ยากอย่างอดทนอดกลั้น และคุณธรรมนี้ทำให้รักษาความมุ่งมั่นของตนไว้ได้ ความมั่นคงต่อรักอันฝังใจของคนทั้งสอง จึงมีชัยเหนือความผ่านพ้นของกาลเวลา” (ดวงมณ จิตรจำนงค์, ๒๕๓๓: ๑๔๑.) นอกจากจะเกิดความซาบซึ้งในความรักแล้ว การได้รับรู้ความรุ่มร้อน กระวนกระวายใจ และทรมานทรมายใจของตัวละครที่ยังไม่สมหวังในรัก การที่ตัวละครต้องเสียหน้า อับอาย ถูกหมิ่นเกียรติ ถูกล่วงเกิน ด้วยคำพูด และคนรักทอดทิ้ง ผลคือตัวละครคับแค้นใจและขุ่นเคืองใจ จึงกล่าววาทาทำร้ายตนเองและผู้อื่นด้วยอารมณ์เพียงชั่ววูบ เห็นได้ว่าตัวละครจะเกิดอารมณ์หลายอย่างปะปนกัน ผู้อ่านรับรู้อารมณ์โกรธของตัวละครผ่านถ้อยคำที่คมคาย ซึ่งสะท้อนอารมณ์โกรธของมนุษย์อย่างเด่นชัด

ความโศกเศร้าเสียใจของอิเหนาและบุษบาเกิดจากการต้องพลัดพรากจากกัน การที่อิเหนาคิดว่าสิ้นหวังในรักแล้ว และบุษบาคิดว่าต้องลาจากผู้เป็นที่รักโดยไม่ได้พบกันอีก ความทุกข์โศกตรอมใจทำให้ตัวละครมีจิตใจหม่นหมอง ไม่ร่าเริงแจ่มใส ร้องไห้คร่ำครวญ และบางครั้งถึงกับสิ้นสติ การได้รับรู้เหตุและผลที่เกิดขึ้นทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจเพราะเกิดอารมณ์ร่วมไปกับตัวละคร ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์รัก โกรธ และโศก ความรู้สึกเช่นนี้จึงทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจและเห็นใจตัวละคร

การสร้างอารมณ์สะเทือนใจในบทสื่อสาร เกิดจากกลวิธีทางวรรณศิลป์สองประการ ได้แก่ การใช้ถ้อยคำและการใช้ภาพพจน์ซึ่งมีเนื้อหากระทบใจผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านเข้าใจน้ำเสียงที่แฝงอยู่ในบทสื่อสารตอนนั้น บทสื่อสารจึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งส่วนหนึ่งในการสร้างอารมณ์สะเทือนใจให้เกิดกับผู้อ่าน

การใช้ถ้อยคำที่เรียบง่ายชัดเจน ได้แก่การใช้สรรพนามเรียกนางอันเป็นที่รัก ซึ่งมีน้ำเสียงแสดงความรัก ความผูกพัน ยกย่องให้เกียรติ ซึ่งไพเราะนุ่มนวล เป็นถ้อยคำที่อ่อนหวานและละมุนละไม ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งในความรัก การใช้คำน้อยกินความมาก ทำให้ถ้อยคำคมคายและชัดเจน สื่ออารมณ์ความรู้สึกของตัวละครได้อย่างเด่นชัดยิ่ง และการใช้ถ้อยคำเพื่อประชดประชันของตัวละคร แสดงถึงชั้นเชิงในการตัดพ้อต่อว่าของตัวละคร ซึ่งปรากฏในน้ำเสียงของตัวละคร การใช้ถ้อยคำต่างๆเหล่านี้จึงมีพลัง สื่อนัยสำคัญบางประการ ถ้อยคำเหล่านี้ คมคาย ไพเราะ และกระทบใจผู้อ่านยิ่งนัก

การใช้ภาพพจน์เพื่อสื่ออารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ได้แก่โวหารอุปมาโวหาร ภาพพจน์บุคลาธิษฐาน การใช้สัญลักษณ์ ผู้อ่านเข้าใจความรู้สึกของตัวละครได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ภาพพจน์ต่างๆเหล่านี้ไพเราะและกระทบใจผู้อ่านเป็นอย่างยิ่ง

กลวิธีทางวรรณศิลป์ทั้งสองประการนี้จึงทำให้บทสื่อสารไพเราะคมคาย กระทบใจผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งประทับใจ บทสื่อสารจึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งส่วนหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ